

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

**“KOMMERSİYA BANKLARINDA DAXİLİ AUDİTİN VƏ
NƏZARƏTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Həşimli Hüseyn Əli oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

**i. ü. f. d. , dos. Əhmədov Fəriz Saleh
oğlu**

_____ **imza**
“ ____ ” _____ **20__ -ci il**

**“KOMMERSİYA BANKLARINDA DAXİLİ AUDİTİN VƏ NƏZARƏTİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409 Mühəsibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühəsibat uçotu və audit

Qrup: 424

Magistrant:
Həşimli Hüseyn Əli oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
**i.ü.f.d., dos. Babəşirinova Esmira
Məmmədşirin qızı**

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakəşi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən, Həşimli Hüseyn Əli oğlu and içirəm ki, “Kommersiya Banklarında Daxili Auditin və Nəzarətin Təkmilləşdirilməsi İstiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“KOMMERSİYA BANKLARINDA DAXİLİ AUDİTİN VƏ NƏZARƏTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Son dövrlərdə ölkəmizin müxtəlif növlü kommersiya müəssisələrində iqtisadi inkişafa güclü təkan verən təkmil maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşması istiqamətində bir çox tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, qurulan yeni sistemin stukturunda bir sıra nöqsan və çatışmazlıqlar özünü göstərir. Bazar iqtisadiyyatı üçün səciyyəvi olan sərbəst iqtisadi sistemin səmərəli işləməsinin vacib şərtlərindən biri iqtisadi fəaliyyətin bütün iştirakçılarının hüquqlarına, vəzifələrinə və məsuliyyətlərinə riayət etməsidir.

Tədqiqatın məqsədi: Müasir dövrdə kommersiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin, daxili nəzarət sisteminin zərurilik səviyyəsini müəyyənləşdirərək, maliyyə nəzarətinin mövcud inkişaf problemlərini araşdıraraq ortaya qoymaq.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Müşahidətmə və təsvirətmə, nəzəri metodlardan olan analiz və sintez, həmçinin iqtisadi təhlil üsulları.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın rəsmi materialları, məruzələri, hesabatları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin informasiya bazası və s.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: “Covid 19” epidemiyası ilə əlaqədar olaraq praktiki araşdırmaların aparılmasındakı mövcud məhdudiyyətlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Kommersiya banklarında prudensial normativlərə riayət olunmasının, eləcə də kommersiya müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin mahiyyəti dərinlən öyrənilmiş, onun iqtisadi idarəetmə sistemindəki yeri və rolu müəyyən edilmişdir. Xarici təcrübələr əsasında kommersiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri araşdırılmış və respublikamızda bu sistemin hazırkı vəziyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqatda mövcud problem və çatışmazlıqlar öyrənilərək, onların həlli yolları ortaya qoyulmuş və kommersiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin inkişafı istiqamətində təklif və tövsiyələrin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: bank, maliyyə, hesabat, mühasibat

ISSUES OF IMPROVING THE QUALITY OF FINANCIAL STATEMENTS OF CREDIT ORGANIZATIONS

SUMMARY

Relevance of the topic: Financial control is objectively necessary in any society where commodity-money relations exist. One of the important conditions for the effective functioning of a free economic system, which is typical of a market economy, is the observance of the rights, duties and responsibilities of all participants in economic activity.

The purpose of the study: To determine the level of necessity of financial control, internal control system in commercial enterprises in modern times, to reveal the existing development problems of financial control.

Research methods used: Observation and description, analysis and synthesis of theoretical methods, as well as methods of economic analysis.

Research database: Reports of the State Statistics Committee, official materials of the Ministry of Finance, the Ministry of Taxes, the Central Bank, reports, reports, information database of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, etc.

Limitations of the study: Existing limitations of practical research in connection with the Covid 19 epidemic.

Scientific novelty and practical results of the research: The essence of financial control, as well as internal financial control in commercial enterprises has been studied in depth, its place and role in the economic management system has been determined.

Areas where the results can be used: The existing problems and shortcomings were studied, solutions were identified and suggestions and recommendations were made for the development of financial control in commercial enterprises.

Keywords: banking, finance, reporting, accounting

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
MR	Muxtar Respublika
DNS	Daxili Nəzarət Sistemi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
BMHS	Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Sistemi

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.	8
I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA DAXİLİ NƏZARƏT VƏ AUDİT SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINA NƏZƏRİ YANAŞMALAR.	11
1.1. Daxili nəzarət və audit sisteminin mahiyyəti və məqsədləri.	11
1.2. Daxili nəzarət və audit sisteminin idarə edilməsi.	19
1.3. Daxili audit və daxili nəzarətin formalaşmasının nəzəri aspektləri.	23
II FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA DAXİLİ AUDİTİN VƏ NƏZARƏTİN TƏŞKİLİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.	30
2.1. Bank sektorda daxili auditin təşkilinin normativ hüquqi və qanunvericilik bazasının formalaşdırılması.	30
2.2. Kommersiya banklarında daxili auditin aparılmasının təhlili.	31
2.3. Kommersiya banklarında daxili audit layihələrinin həyata keçirilməsində risklərin təhlili.	41
III FƏSİL. FƏSİL KOMMERSİYA BANKLARƏNDA DAXİLİ NƏZARƏT VƏ AUDİT SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.	48
3.1. Kommersiya banklarında daxili nəzarət və audit sisteminin təkmilləşdirilməsi.	48
3.2. Daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin təhlili və daxili nəzarət sisteminin təşkilində səmərəliliyinin yüksəldilməsi.	53
3.3. Kommersiya banklarında daxili nəzarət sisteminin və daxili audit xidmətinin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr.	59
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.	71
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI.	74
Şəkillərin siyahısı.	77
Cədvəllərin siyahısı.	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Maliyyə nəzarəti - maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində qanunun aliliyinin təmin edilməsinin ən vacib vasitəsidir. Maliyyə nəzarəti səhv idarəetmə və israfçılığın qarşısını alır, pul vəsaitlərinin və digər maliyyə mənbələrinin oğurlanması faktlarını aşkar edir.

Maliyyə nəzarəti, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin maliyyə və onunla əlaqəli məsələlərinin, özünəməxsus forma və metodlar tətbiq edilməklə yoxlanılması üzrə tədbirlərin və ya fəaliyyətlərin məcmusudur.

Son dövrlərdə ölkəmizin müxtəlif növlü kommertiya müəssisələrində iqtisadi inkişafa güclü təkan verən təkmil maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşması istiqamətində bir çox tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, qurulan yeni sistemin stukturunda bir sıra nöqsan və çatışmazlıqlar özünü göstərir. Bu sadədə ortaya çıxan problem və çatışmazlıqlar kommertiya müəssisələrindəki maliyyə nəzarəti sisteminin yenidən qurulmasını və daha təkmil hala gətirilməsini vacib və zəruri edir.

Yekun olaraq, müəssisələrin təsəffürat fəaliyyətinin nəticələrinin onun risk və səmərəlilik göstəricilərindən asılıq səviyyəsi kommertiya müəssisələrində (sənaye tipli) daxili nəzarət sistemlərinin yenidən araşdırılıb, daha da təkmilləşdirilməsi məsələsini birdaha ön plana çəkir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Audit nəzarətinin nəzəri, praktiki məsələləri respublikamızın iqtisadi alimlərindən İ. M. Abbasov, F. Ş. Hacıyev, B. A. Xankişiyev, A. F. Musayev, A. M. Kərimov, D. A. Bağirov, M. Həsənli və başqalarının əsərlərində, V. Novruzovun, A. Bayramovun, L. Nəşibovanın məqalələrində öz əksini tapmışdır. Qeyd etdiyimiz məsələlərə ölkəmizin iqtisadçı alimləri ilə yanaşı M. S. Şidlovskaya, O. A. Kuzayeva, N. Q. Şturlak, V. N. Jukov, V. İ. Şleynikov, V. I. Podolsky, A. A. Yalbulanov, E. Yu. Qraçeva və başqaları elmi işlərində geniş yer vermiş, və bütün bu işlərin əsasında xarici ölkələrin təcrübəsi də daim öyrənilmiş və yeniliklər tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin əsas məqsədi müasir dövrdə komməriya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin, daxili nəzarət sisteminin zərurilik səviyyəsini müəyyənləşdirərək, maliyyə nəzarətinin mövcud inkişaf problemlərini arasıdıraraq ortaya qoymaqdan və bu problemlərin aradan qaldırılması yollarını müəyyən edərək, komməriya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin perspektiv inkişafı üçün təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmiş və yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Bank nəzarətinin nəzəri əsaslarının tədqiqi
- Daxili maliyyə nəzarətinin məqsədi, prinsipləri, alətləri və metodologiyasının öyrənilməsi
- Komməriya banklarında daxili auditin aparılmasının təhlil edilməsi
- Komməriya banklarında normativlərə riayət olunmasının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi
- komməriya banklarında daxili auditin rolunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin arasıdırılması

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Dissertasiya işinin obyektini komməriya (bank) müəssisələrinin daxili maliyyə nəzarəti sistemi təşkil edir. Tədqiqatın predmetini isə komməriya müəssisələrdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkili və fəaliyyəti prosesində yaranan iqtisadi-təşkilati münasibətlər təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Empirik tədqiqat, analiz, sintez, statistik təhlil.

Dissertasiya işində empirik tədqiqat metodlarından olan müşahidətmə və təsvirətmə, nəzəri metodlardan olan analiz və sintez, həmçinin iqtisadi təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Qeyd edilmiş metodlar tədqiqatın aparılması prosesində istifadə edəbilinəcək ən səmərəli metodlardır. Empirik metodlardan olan müşahidə və digər metodlar vasitəsi ilə maliyyə nəzarəti sisteminin iqtisadi mahiyyəti və zəruriyyət səviyyəsi arasıdırılaraq, respublikamızda və xarici ölkələrdə maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyəti və onun hansı səviyyədə təşkil olunması faktlar əsasında tədqiq ediləcək. Nəzəri metodlardan olan analiz və sintez metodu

ilə kommersiya müəssisələrində maliyyə nəzarəti sistemi dərinlən təhlil edilərək, daxili maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi qiymətləndiriləcək və sistemin təşkilindəki əsas problem və çatışmazlıqlar ortaya qoyularaq, sənaye müəssisələrində daxili maliyyə nəzarəti sisteminin inkişaf istiqamətləri müəyyənəşdirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirlikləri, Maliyyə Nazirliyi və İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti, Auditorlar Palatası, auditor firmalarının audit nəticələri, iqtisadi təşkilatların mühasibat (maliyyə) və hesabat sənədləri, beynəlxalq tədqiqat bazası və milli elmi konfranslar, kommersiya bankları (Accessbank və. s maliyyə hesabatlarına dair materiallar).

Tədqiqatın gözlənilən elmi-praktiki nəticələri: Maliyyə nəzarətinin, eləcə eləcə də kommersiya müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin mahiyyəti dərinlən öyrənilmiş, onun iqtisadi idarəetmə sistemindəki yeri və rolu müəyyən edilmişdir. Xarici təcrübələr əsasında kommersiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri araşdırılmış və respublikamızda bu sistemin hazırki vəziyyəti müəyyənəşdirilmişdir. Mövcud problem və çatışmazlıqlar öyrənilərək, onların həlli yolları ortaya qoyulmuş və kommersiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin inkişafı istiqamətində təklif və tövsiyələr təqdim edilmişdir.

I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA DAXİLİ NƏZARƏT VƏ AUDİT SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINA NƏZƏRİ YANAŞMALAR

1.1. Daxili nəzarət və audit sisteminin mahiyyəti və məqsədləri

Nəzarət, müasir idarəetmə sisteminin əsas funksiyalarından biridir. Belə ki, ilk dəfə olaraq A. Fayole tərəfindən idarəetmənin ilkin beş funksiyası tərtib edilmişdir: planlaşdırma, təşkilatçılıq, idarəetmə, koordinasiya və nəzarət. Digər müəlliflər bir başqa funksiyalar siyahısını hazırlamışlar: planlaşdırma, təşkilatçılıq, idarəetmə, motivasiya, liderlik, nəzarət, rabitə, tədqiqat, qiymətləndirmə, kadr seçimi. Ancaq müasir iqtisadi idarəetmə sistemində isə yalnız dörd idarəetmə funksiyasından danışılır. Bunlar planlaşdırma, təşkilatlanma, motivasiya və nəzarət funksiyalarıdır.

Nəzarət hər bir təşkilatın kəmiyyət və keyfiyyətnəticələrinin qiymətləndirilməsini və uçotunu, təşkilat rəhbərliyinin qərarlarının düzgün olub olmadığını və düzəliş edilməsinin lazım olub-olmadığını müəyyənləşdirən prosesdir. O, təşkilatın hədəflərinə, məqsədlərinə çatmasını təmin edir. Əvvəlcədən gözlənilməyən təhlükələri aşkar etmək, səhvləri, xətalara, o cümlədən mövcud standartlardan yayınmaları aşkar etmək və bununla da yaxşılaşdırma tədbirlərinə zəmin yaratmaq üçün hazırlanmışdır.

A. D. Sheremet və V. P. Suisanın sözlərinə görə, " nəzarət idarəetmənin vacib funksiyasıdır. Bu, cəmiyyətin iqtisadi həyatında, maliyyə idarəçiliyində olan irsi vəziyyətdir; bu, maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi sisteminin mühüm hissəsidir.

Xanın Şidlovskinin sözlərinə görə, nəzarət müstəqil idarəetmə funksiyasıdır və bazar iqtisadiyyatının ən mühüm elementlərindən biridir. (Şidlovskaya M. S. , 2001: s. 5).

Nəzarət cəmiyyətin müxtəlif sahələrində həyata keçirilir. Bu baxımdan nəzarətin iqtisadi, statistik, maliyyə, ekoloji, texniki, inzibati və digər müxtəlif növləri

fərqləndirilir. Əmtəə-pul münasibətlərinə əsaslanan istənilən cəmiyyətdə maliyyə nəzarəti xüsusi yer tutaraq öz zəruriliyini hər dövrdə daha da artırmışdır.

İqtisadiyyatın vəziyyətini, cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi proseslərin inkişafını izləmək milli iqtisadiyyatın idarə olunması üçün mühüm fəaliyyət sahəsidir. İqtisadi sistemin əsas tərkib hissəsini maliyyə nəzarəti təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı maliyyə nəzarətinin rolu dəfələrlə artır.

Maliyyə nəzarəti, ölkənin və ayrı-ayrı bölgələrin səmərəli sosial-iqtisadi inkişafı məqsədi ilə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəsaitlərinin təhlili, bölgüsü və istifadəsi sahəsindəki hərəkətlərin qanuniliyinə və məqsədəuyğunluğuna nəzarətdir. Maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində qanunun aliliyinin təmin edilməsinin ən vacib vasitəsidir.

Maliyyə nəzarətinin olması, maliyyənin özünəməxsus nəzarət funksiyasına malik olması ilə əlaqədardır. Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının praktik həyata keçirilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Maliyyə nəzarəti müəssisələrin, təşkilatların, qurumların, habelə dövlət və maliyyə-bank strukturlarının maliyyə intizamının yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu məsuliyyət həm inzibati, həm də maliyyə (intizam qaydalarını pozan) iqtisadi (maddi) təsir tədbirlərində ifadə edilə bilər. İqtisadi təsir tədbirləri, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, onun intensivləşməsinə, ətraf mühitin bərpaasına və s. töhfə verən maliyyə mexanizminin qolları olan maliyyə sanksiyaları vasitəsilə xüsusilə özünü göstərir.

Maliyyə nəzarəti maliyyə sisteminin ən vacib hissələrindən biridir. Gəlir əldə edilməsinin düzgünlüyünü, onun vaxtında və tam olmasını, eyni zamanda xərclərin düzgünlüyü və dəqiqliyini təmin edir. Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi iqtisadi və sosial siyasətin uğurla həyata keçirilməsinin, inzibati aparatın düzgün işləməsinin vacib şərtidir.

D. G. Çernik maliyyə nəzarətinin mahiyyətini belə izah edir: maliyyə nəzarəti maliyyə nəzarətinin formasıdır. Onun məzmunu və məqsədi təsərrüfat

subyektlərinin, filialların(idarələrin) və ərazi idarəetmə subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinə nəzarət etməkdir.

Maliyyə nəzarəti, xüsusi olaraq yaradılan idarəetmə orqanlarının və bütün təsərrüfat subyektlərinin maliyyə intizamına əməl edilməsi, habelə maliyyə əməliyyatlarının məqsədəuyğunluğu ilə bağlı qanunla tənzimlənən fəaliyyətdir.

Maliyyə nəzarəti, qəbul edilmiş icra prosesi haqqında tam və etibarlı məlumatların vaxtında alınması üçün maliyyə mənbələrinin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində təsərrüfat subyektlərinin, dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanunun aliliyinə uyğunluğunun monitorinqi məqsədi ilə xüsusi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər və əməliyyatlar məcmusudur. Maliyyə nəzarətinin məzmunu onun prinsipləri və təşkili üsulları ilə ortaya çıxır və onun struktur elementləri və əlaqələri birlikdə nəzarət sistemini təşkil edir.

S.P.Openishev və V.A.Jukov, maliyyə nəzarətinin elementlərinin aşağıdakılardan ibarət olduğunu söylədi:

- 1) nəzarət mövzusu (kim nəzarət edir)
- 2) Control Object (onlar yoxlamaq kimi)
- 3) nəzarət mövzusu (onlar nəyi yoxlayırlar))
- 4) idarəetmə prinsipi
- 5) idarəetmə metodu (metodologiya)
- 6) idarəetmə metodları və texnologiyası
- 7) nəzarət nəticəsində qəbul edilən qərar

8) nəzarət subyektinə nəzarətin effektivliyinin qiymətləndirilməsi Nəzarət subyektləri maliyyə nəzarəti sisteminin ən vacib elementləridir, çünki onlar tətbiq olunan qanuna uyğun olaraq birbaşa nəzarəti həyata keçirir və öz hərəkətlərinə görə cavabdehdirlər.

Maliyyə nəzarəti sisteminin qeyd edilən əsas elementləri içərisində daha xüsusi və mürəkkəb quruluşa malik olanı nəzarət mexanizmidir. Onun da özlüyündə tərkib hissələri mövcuddur.

Maliyyə nəzarəti dəyərdir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti prosesini müşayiət edən ictimai istehsalın bütün sahələrində iştirak edir. Maliyyə nəzarətinin obyektinıtəsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranan bütün pul münasibətlərinin tərkib hissələri, pul vəsaitlərinin, maddi, əmək və digər vəsaitlərin toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesindəki pul axınları; predmetini maliyyə göstəriciləri, gəlirlilik, istehsal xərcləri, rentabellik göstəriciləri, mənfəət, bütün növ gəlirlər, valyuta və kassa əməliyyatları, müəssisələrin qiymətləndirilməsi, vergi bəyannamələri, mühasibat sənədləri və sair təşkil edir. Maliyyə nəzarətinin subyektlərinə maliyyə nəzarətini həyata keçirən nəzarətedici subyektlər və nəzarət olunan subyektlər daxildir. Eyni zamanda maliyyə qanunveciliyinə uyğunluğu yoxlamaq üçün fəaliyyət göstərmək səlahiyyətinə malik müəssisələr, təşkilatlar, fiziki və hüquqi şəxslər daxildir.

Maliyyə nəzarətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: qanunilik, müstəqillik, obyektivlik, şəffaflıq, məsuliyyət, funksiya və səlahiyyətlərin bölgüsü, sistematiklik (Kroxina Y. A. Norma, Infra-M. – 2011).

Qanunauyğunluq prinsipi, nəzarətin məqsəd və vəzifələrinə uyğun həyata keçirilməsini təmin edən bir hüquqi bazanı təmin edir.

Maliyyə nəzarəti orqanlarının müstəqilliyi (təşkilati, funksional, maliyyə) qüvvədə olan qanunla təmin edilir.

Obyektivlik Prinsipi: nəzarət ədalətli olmalıdır və yanlış fikirlərə, yanlışlıqlara və digər amillərə sizin obyektivliyinizə təsir etməyə imkan verməməlidir.

Məsuliyyət prinsipi maliyyə nəzarəti orqanları əməkdaşlarının öz xidməti vəzifələrinə şüurlu münasibətini nəzərdə tutur.

Funksiyaların və səlahiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi prinsipinin həyata keçirilməsi maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətində təkrarlanmanın olmamasından ibarətdir.

Ardıcillıq prinsipi, hüquqi bazanın vəhdətini, müəyyən maliyyə nəzarəti tədbirlərinin aparılmasında dövriliyin yaradılması deməkdir.

Maliyyə nəzarəti cəmiyyətin maliyyə-iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrini əhatə etdiyinə görə, onun effektivliyi nəzarəti edən təşkilatdan, nəzarət növlərindən, forma və metodlarından asılıdır. Maliyyə nəzarətini şərti olaraq bir neçə əlamətə bölmək olar.

Kommersiya müəssisələrində təsərrüfat fəaliyyətinə maliyyə nəzarətini təşkilatın rəhbərləri, sahibkarları, səhmdarları, mühasibatlıq bölməsi, maliyyə şöbəsi və eyni zamanda kredit təşkilatları həyata keçirirlər. Bu vəziyyətdə, qeyd etdiklərimiz kommersiya müəssisələrinin nəzarət subyekti, təşkilatın özünün və onun struktur bölmələrinin (filiallar, dükanlar, şöbələr, bölmələr) maliyyə və istehsal fəaliyyəti isə nəzarət obyektidir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil şəkildə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrə, firma və şirkətlərə dövlətin birbaşa nəzarəti və müdaxiləsi məhduddur. Lakin bununla bərabər dövlət, hər bir qeyri-dövlət təşkilatlarında da yol verilən qanunsuzluqların, ziddiyyətlərin, saxtakarlıq və cinayət tərkibli maliyyə pozuntularının vaxtında aşkar edilməsində maraqlıdır.

İctimai maliyyə nəzarəti birbaşa vətəndaşlar, qeyri-hökumət təşkilatları, yəni ictimai təşkilatlar və birliklər tərəfindən xüsusi dövlət orqanlarının iştirakı olmadan həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin bu növü ictimai maliyyə fəaliyyətinin daha şəffaf olmasına xidmət edir.

Maliyyə nəzarəti, hər bir kommersiya təşkilatında maliyyə əməliyyatlarını idarə etmək, sənədləşdirmək, qiymətləndirmək və hesabat vermək üçün həmin təşkilat tərəfindən hazırlanmış siyasət və prosedurlarla əlaqədardır.

İqtisadi idarəetmə sistemində maliyyə nəzarətinin məqsədi, mikro və makro səviyyələrdə maliyyə idarəetmə prosesinin gedişi haqqında bütün məlumatların vaxtında alınması, qanun pozuntularının aşkar edilməsi və adekvat idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və yerinə yetirdiyi vəzifələrdə həyata keçirilməsidir və bütün bunlarla bərabər maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsini təmin etmək, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində maliyyə mənbələrinin formalaşması və səmərəli istifadəsi prosesini təmin etməkdir. Nəzarətin əsas məqsədi yoxlanılan

obyektdə faktiki vəziyyətin araşdırılması və idarəetmə qərarlarının icrasına mənfi təsir göstərən mənfi cəhətlərin aşkar edilməsi və ya qarşısının alınmasıdır. İdarəetmə sisteminin elementlərindən biri kimi ümumi idarəetmə sistemində maliyyə nəzarətinin xüsusi yeri vardır. Maliyyə bütün sosial istehsalın, idarəetmə səviyyələrinin hamısını əhatə etdiyi üçün maliyyə nəzarəti universal idarəetmə vasitəsidir.

Müəssisələrin, qurumların, təşkilatların maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki iqtisadi hüquq pozuntularının həcmi getdikcə artmaqdadır. Bu da öz növbəsində maliyyə mənbələrinin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi üzərində nəzarəti, habelə müəyyən bir təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatlarının formalaşdırılmasının qanunauyğunluğunu və düzgünlüyünü tələb edir. Bu maliyyə nəzarəti ilə təmin edilməlidir.

Kommersiya müəssisələrində maliyyə nəzarətinin təşkilinin məqsədi mövcud maliyyə mənbələrinin yaradılması, bölüşdürülməsi, yenidən bölgüsü və istifadəsi baxımından müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin düzgünlüyünü və qanuniliyini müəyyən etməkdir.

Maliyyə nəzarəti müəssisədə maliyyə fəaliyyətinin bütün tərəflərini hərtərəfli yoxlamağı təmin edir və istisnasız bütün təsərrüfat subyektlərinə tətbiq olunur. Bu, bütün təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətini həyata keçirmələri ilə əlaqədardır. Maliyyə nəzarətinin predmeti müəssisənin maliyyə fəaliyyətidir.

Maliyyə nəzarətinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- dövlətin maliyyə təhlükəsizliyini və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sabitliyini təmin etmək;
- təşkilatlar və vətəndaşlar tərəfindən dövlət və yerli hökumətlər qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması;
- maliyyə sisteminin bütün sahələrində maliyyə mənbələrinin bölüşdürülməsini, onlardan səmərəli, effektiv və qanuni istifadəsini təmin etmək;
- bütün təsərrüfat subyektlərinin maliyyə maraqlarına riayət etmək, fəaliyyətlərinin nəticələri üçün məsuliyyətlərini gücləndirmək;

- dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin təsərrüfat yurisdiksiyasında olan və ya operativ idarəetmədə olan pul vəsaitlərindən düzgün istifadəsinin yoxlanılması;

- maliyyə əməliyyatları, hesablaşmalar və vəsaitlərin saxlanması qaydalarına uyğunluğunun yoxlanılması;

- istehsalın daxili ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsi;

- maliyyə intizamının pozulmasının aradan qaldırılması və qarşısının alınması.

Maliyyə nəzarəti vəzifələrinin icrası nəticəsində maliyyə intizamı güclənir.

Audit nəzarəti, təsərrüfat və ictimai nəzarət ilə birlikdə qeyri-hökumət maliyyə nəzarət növlərinə aiddir.

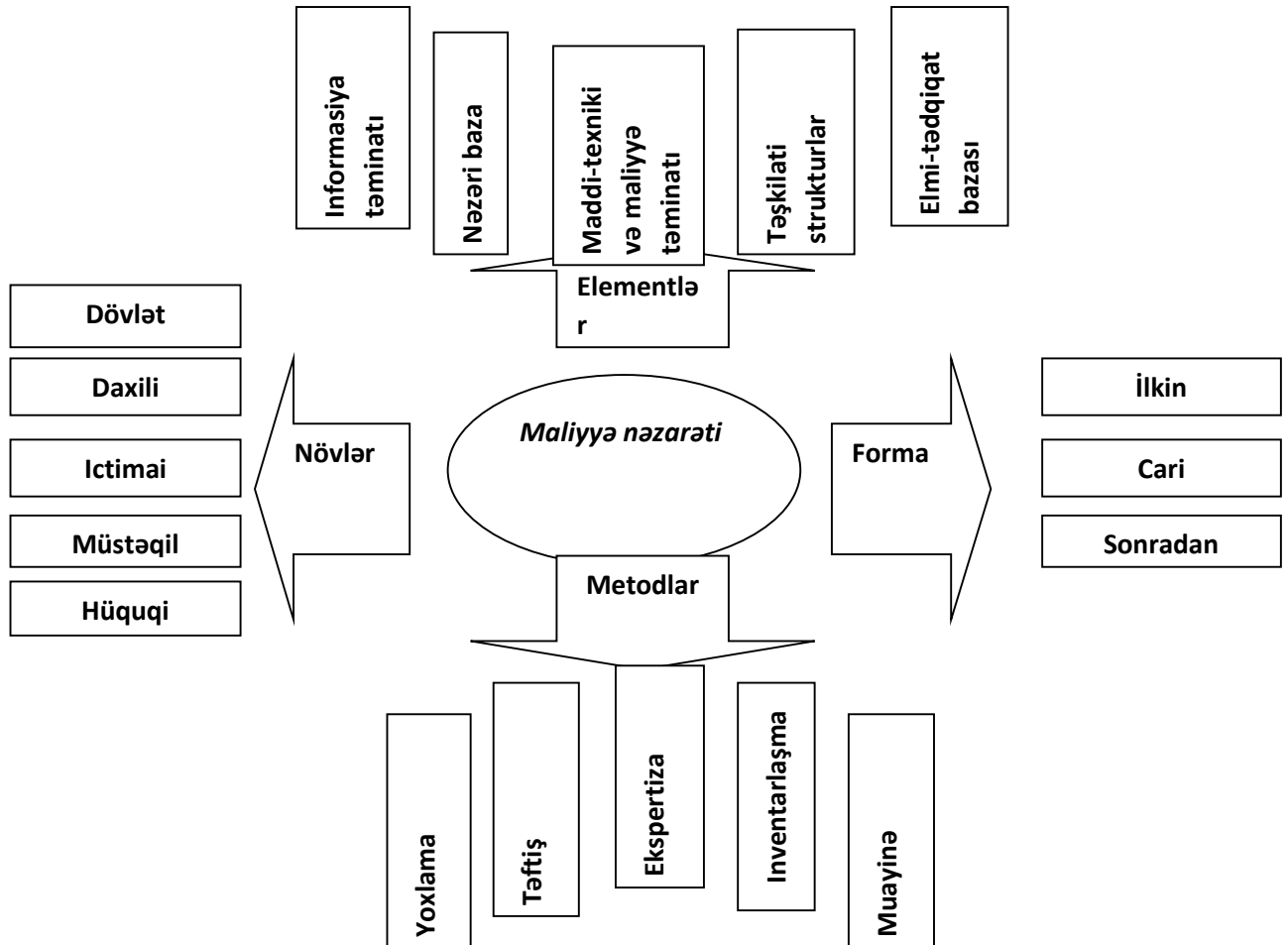
Bazar münasibətlərinin inkişafı, yeni vergi sisteminin, maliyyə bazarının, müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin yaradılması, xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi təsərrüfat subyektlərinin maliyyə etibarlılığına və maliyyə vəziyyətlərinin qiymətləndirilməsində obyektivliyə olan tələblərini kəskin artırdı. Buna paralel şəkildə iqtisadiyyatda güclü bir audit sisteminin yaradılmasına ehtiyac artır.

Audit nəzarətinin əsas vəzifələri yoxlanılan təsərrüfat subyektlərinin mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının etibarlılığını və maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının tətbiq olunan qanun və qaydalara uyğunluğunu, hesablaşma və ödəmə sənədlərini, vergi bəyannamələrini və digər maliyyə sənədlərini yoxlamaqdır.

Yoxlamanın kim tərəfindən aparılmasından asılı olaraq, audit daxili və xarici olaraq bölünür. Daxili audit müəssisə və təşkilatların daxili nəzarət xidməti tərəfindən aparılır. İdarəetmə qərarlarının effektivliyini və təsərrüfat subyektlərinin resurslarından səmərəli və effektiv istifadəni artırmaq məqsədi daşıyır. Daxili audit xidmətlərinin spesifik vəzifələri müəssisə rəhbərliyinin tələblərindən asılı olaraq müəyyən edilir. Daxili audit davamlı aparılmalı, iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrini əhatə etməli, əsaslı, ciddi şəkildə istiqamətləndirilməlidir.

Xarici audit müstəqil maliyyə nəzarətidir. Bu, müvafiq sertifikatıdan keçmiş və audit fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lisenziya almış audit təşkilatları (firmalar) və ya şəxslər tərəfindən həyata keçirilir.

Şəkil 1: Maliyyə nəzarətinin təsnifatı

Mənbə: Segoviano M and Goodhart, C (2019), Basel and Procyclicality: s. 125

Beləliklə, maliyyə nəzarəti dövlət və qeyri- dövlət müəssisələrində bütün maliyyə münasibətlərinə nəzarət etmək, resurslardan səmərəli və effektiv istifadəni təmin etmək, qarşıya çıxan mövcud problemləri aşkar etmək və həll etmək, qarşıya çıxan biləcək potensial riskləri aradan qaldırmaq üçün tətbiq edilən sistemdir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə resursları öz əhəmiyyətini, maliyyə nəzarəti də öz önəmini, vacibliyini və zəruriliyini artırır. Bu səbəbdən dolayı, iqtisadi və sosial münasibətlərin davamlı və sürətli inkişafı ilə paralel maliyyə

nəzarəti sistemi də daim inkişaf etməli və yeniliklər tətbiq edilərək səmərəliliyini artırmalıdır.

1.2. Daxili nəzarət və audit sisteminin idarə edilməsi

Müasir mənada "nəzarət" 19-cu əsrdə istifadəyə verilmişdir. İdarə olunan sistemin rəşional fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə bu sistemin həyata keçirilməsinin müşahidəsi əsasında həyata keçirilir. Bunun əsasında mövcud resurslardan istifadəni ən yaxşı təmin edən, istehsal səmərəliliyinin artmasını təmin edəcək mənbələrdən istifadəyə cəlb olunan, itki risklərini minimuma endirən və təşkilatın rəqabət üstünlüyünü gücləndirən idarəetmə qərarları qəbul edilir.

Nəzarət təşkilatın müxtəlif sahələrində geniş tətbiq sahələrinə malikdir. Aşağıdakı nəzarət növləri ayırd edilə bilər: texniki, enerji, ətraf mühit, sanitariya, keyfiyyətə nəzarət, maliyyə və digər nəzarət növləri. Müxtəlifliyinə baxmayaraq, hər növ nəzarət aşağıdakı elementləri ehtiva edir:

- nəzarət subyekti - funksional məqsədlərinə uyğun olaraq, texniki və digər vasitələrdən istifadə etməklə, müvafiq nəzarət obyektinə məqsədyönlü sifariş effekti verməyə çağırılan şəxslər və ya struktur bölmələr;

- nəzarətin nəticələrinə əsasən qərar qəbul edən subyekt (bu nəzarət predmeti və ya nəzarətin həyata keçirilməsində maraqlı olan subyekt ola bilər);

- nəzarət obyektinə nəzarətə labüd olan obyektidir;

- nəzarət predmeti - idarə olunan obyektin vəziyyəti;

- nəzarətin məqsədi idarə olunan obyektin vəziyyətini yoxlamaqdan ibarətdir;

- nəzarət məqsədləri - hər bir yoxlama mərhələsində nəzarət məqsədlərinin konkretləşdirilməsidir;

- nəzarət prinsipləri;

- nəzarət metodları;

- texnika və nəzarət texnologiyası;

- nəzarət prosesi.

İdarəetmə funksiyası kimi nəzarət, iş nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini və təhlilini əhatə edir. Nəzarətin köməyi ilə hədəflərə çatma dərəcəsi və planlaşdırılan tədbirlərin zəruri tənzimlənməsi qiymətləndirilir. İzləmə prosesi müəyyən edilmiş standartlara əsaslanır, əldə olunan nəticələrin ölçülməsi, bu nəticələrin planlandığı ilə müqayisə edilməsi və zərurət yarandığı təqdirdə ilkin hədəflərin yenidən nəzərdən keçirilməsinə əsas verir. Nəzarət bütün idarəetmə funksiyalarını birləşdirir, istədiyiniz fəaliyyət istiqamətini saxlamağa və səhv qərarları vaxtında düzəltməyə imkan verir.

Daxili amillər yeddi amil qrupu kimi təmsil oluna bilər: resurs bazarı göstəriciləri, əmtəə bazarı göstəriciləri, texnoloji göstəricilər, inteqrasiya strategiyasının göstəriciləri, maliyyə və iqtisadi strategiyanın göstəriciləri, sosial strategiyanın göstəriciləri, idarəetmə göstəriciləri.

Daxili faktorları, müəssisə subyektinin özü, təşkilatın ən yüksək rəhbərliyi formalaşdırır. Daxili amillərin hərtərəfli təhlili yalnız təşkilatın istehsal və satış imkanlarının sərhədlərini görməyə və gələcək üçün maksimum effekt verəcək çevrilmə sahələrini təyin etməyə imkan verən idarəetmə qərarları vermək üçün deyil, həm də daxili nəzarət sistemi üçün ən həssas yerləri müəyyən etmək üçün çox vacibdir.

Rəhbərlik təşkilatın mühitinin monitorinqi nəticəsində əldə olunan məlumatları nəzərdən keçirməli, riskləri və imkanları müəyyən etməli və onları idarə etmək üçün planlar qurmalıdır. Təşkilat müvafiq məlumatları izləməli və saxlamalı və strategiya və siyasətlərinə potensial təsirləri nəzərə almalıdır.

Nəzarətin effektivliyi böyük ölçüdə, ilk növbədə, müasir təşkilatların fəaliyyətinin effektivliyindən asılıdır, çünki vəziyyətin pisləşməsi risklərini vaxtında müəyyənləşdirməyə və qiymətləndirməyə, ehtiyatları müəyyənləşdirməyə və nəzarət məlumatlarına əsasən lazımi düzəldici qərarlar qəbul etməyə imkan verir [Васильчук, О. И. : 2011].

Daxili nəzarət sistemini təşkilatın bütün iş proseslərinə inteqrasiya olunmuş bir sistem kimi nəzərdən keçirərək daxili nəzarət sisteminin strategiyada

formalaşdırılan təşkilatın əsas məqsədlərinə çatması, böyüməsinə və keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasına, müəssisə və əməliyyat səmərəliliyinə, rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsinə, mənbələrdən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Daxili nəzarətin rolunun və onun kəşimə xarakterinin genişləndirilmiş təfsiri hələ yerli təşkilatlar üçün səciyyəvi xarakter almayıb. Eyni zamanda, nəzarət və audit sahəsində əksər mütəxəssislərin fikrincə, bir qurumun işinin, təşkilati-hüquqi quruluşunun və inkişaf strategiyasının xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan həmin qurumun hesabatını dərinlən təhlil etmək və yoxlamaq mümkün deyil. Yoxlanılan obyektin fəaliyyətinin davamlılığı prinsipinin həyata keçirilməsi, davamlı inkişaf imkanlarını qiymətləndirmək üçün xüsusilə vacibdir. Bu şərtlərdə istehsalın texniki təchizatının vəziyyəti, məhsulların keyfiyyəti və istehsal xərcləri baxımından rəqabət qabiliyyəti, əsas müştərilərin ehtiyac və tələbatındakı dəyişikliklərin proqnozu, əsas təchizatçılardan və podratçılardan istehsalının inkişaf tendensiyalarının vəziyyəti barədə fikir yürütmək məsləhətdir. Bunun nəticəsində audit və daxili nəzarətin sərhədləri əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir.

Bu mövqeyi inkişaf etdirərək, daxili nəzarətin vəziyyətinin təhlili bir sıra yerli müəssisələrdə audit zamanı aparılmışdır. Nəticədə aydın oldu ki, iri müəssisələr sərhədləri genişləndirmək və müxtəlif nəzarət növlərini birləşdirmək, nəzarət metodlarını və üsullarını təşkilatın fəaliyyət şərtlərinə və maliyyə

Təsərrüfat fəaliyyətinin həcminə görə maliyyə nəzarəti tematik və kompleks nəzarət olur. Kompleks nəzarətdə sahibkarlıq subyektinin müxtəlif sahələrdəki maliyyə fəaliyyətləri yoxlanılır və tam nəzarət baş verir. (eyni zamanda bir neçə orqanın nəzarət işçiləri iştirak edir). Tematik nəzarət formasında isə hər hansı bir sahənin maliyyə fəaliyyətinə nəzarət həyata keçirilir və qismən nəzarət həyata keçirilir.

Nəzarəti həyata keçirən şəxslərin və idarə edilən subyektin qarşılıqlı münasibətlərinin strukturu üzrə aşağıdakı nəzarət növləri ayırd edilir:

- Daxili nəzarət;

- Xarici nəzarət;
- Qarışıq nəzarət.

Daxili nəzarət müəssisə daxilində müntəzəm olaraq aparılan yoxlamadır. Kommersiya müəssisələrində korporativ idarəetmənin təşkil edilməsində daxili nəzarət sistemi mühüm yer tutur. Beləki, daxili nəzarətin tətbiq edilməsi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin vəsaitlərinin səmərəli istifadəsində, bütövlükdə onun fəaliyyətinin inkişafında böyük rol oynayır.

Xarici nəzarətin subyektləri kimi səhmdarlar, potensial investorlar, banklar və digər bütün kredit təşkilatları, kommersiya tərəfdaşları və başqaları çıxış edir. Xarici nəzarət:

- saxtakarlıqları və qanuna zidd halları aşkara çıxarmaq,
- seçilmiş əməliyyatları yoxlamaq,
- daxili nəzarətin səmərəliliyini təyin etmək və qiymətləndirmək üçün tətbiq edilir.

Qarışıq maliyyə nəzarəti isə aşağıdakı subyektlərin fəaliyyəti ilə həyata keçirilir:

- Direktorlar şurası və yaxud müşahidə şurası;
- Müfəttiş komissiyası;
- Törəmə şirkətlərin nəzarətini həyata keçirən holdinqin ana şirkətlərinin maliyyə nəzarəti xidməti.

Maliyyə nəzarətinin metod və üsullarına bunları ayırd edirlər:

- yoxlamalar,
- sorğu,
- anketlər,
- nəzarət,
- maliyyə fəaliyyətinin təhlili,
- müşahidələr,
- audit.

Anket, yoxlamanın məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün müəyyən nəzarət obyektləri haqqında məlumatların toplanması, işlənməsi və təhlili üçün nəzarət fəaliyyətidir.

Təhlil, səmərəliliyin və effektivliyin ümumi qiymətləndirilməsi məqsədi ilə sənədlərin ətraflı öyrənilməsidir. Bu cari və illik hesabat əsasında aparılır və sistemli və faktorial yanaşma ilə fərqlənir.

İqtisadi təhlil, iqtisadi fəaliyyətin nəticələrini, təşkilatların, müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyə görə üçün maliyyə və mühasibat hesabatlarının ətraflı öyrənilməsini hədəfləyir.

Müşahidə (monitorinq) - təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində cari dəyişiklikləri müəyyən etməyə görə daim icra olunan nəzarət tədbirləri sistemidir. Məsələn, kredit təşkilatları verilmiş kreditlərin istifadəsini və borcalanın maliyyə vəziyyətini daim nəzarətdə saxlayır. Alınan kreditlərdən səmərəsiz istifadə və ödəmə qabiliyyətinin azalması kredit şərtlərinin sərtləşməsinə və kreditin vaxtından əvvəl ödənilməsini tələb edə bilər.

Audit, maliyyə nəzarətinin əsas, ən dərin, hərtərəfli metodudur. Yoxlamanın məqsədi yoxlanılan təsərrüfat fəaliyyətində pozuntuların aşkarlanması və qarşısını almaqdır.

1.3. Daxili audit və daxili nəzarətin formalaşmasının nəzəri aspektləri

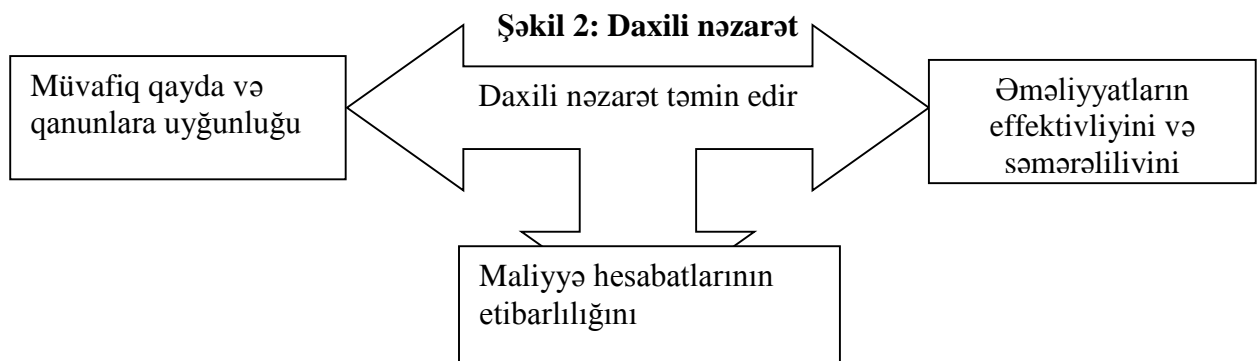
Hal-hazırda həm kommertiya müəssisələrinin ölçüsü, həm də mürəkkəbliyi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu halda daxili nəzarət və korporativ idarəetmə sistemlərini tətbiq etmədən müəssisələri adekvat idarə etmək mümkün deyil. Bu sistemlər fəaliyyətin səmərəliliyini və səmərəliliyini, bütün müvafiq qanunlara riayət olunmasını, eləcə də təşkilatın düzgün idarə olunmasını və idarə olunmasını təmin edir. Daxili nəzarət sistemi, şirkətin fəaliyyətini, fəaliyyətini və aktivlərini faktiki biznes aralığında şirkətin fəaliyyətini saxlamaq üçün fərqləndirici və səhv riskini azaltmaq üçün idarə etmək, nəzarət etmək və qorumaq deməkdir.

Müəssisənin daxili maliyyə nəzarətinin təşkili onun fəaliyyətinin ciddi tənzimlənməsini, mütəxəssislərin hüquqlarının, vəzifələrinin və məsuliyyətlərinin, ixtisas tələblərinin, müəssisənin şöbələri və işçiləri ilə münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Daxili maliyyə nəzarəti bölmələri bütün idarəetmə obyektlərinin fəaliyyətini sistemativ şəkildə izləyir, standartlardan yayınma səbəblərini, müəyyən bir obyekt üçün qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən yayınma səbəblərini müəyyən edir və bu pozuntuların tez bir zamanda aradan qaldırılmasına kömək edir.

Müəssisədə daxili maliyyə nəzarəti xidmətinin işi müəssisə rəhbəri tərəfindən təsdiqlənən fərdi və təqvim iş planlarına uyğun təşkil olunur. Hər hansı bir işin sonunda müəssisə rəhbərinə hesabat təqdim olunur ki, bu da rəhbərin diqqətini aşkar edilmiş və ya mümkün pozuntulara cəlb etməyə imkan verir. Daxili maliyyə nəzarəti xidmətinin işi daxili auditorların hesabatlarında qaldırılan məsələlərə müəssisə rəhbəri tərəfindən baxıldıqda və auditorların tövsiyələrinin qəbul edilməsi (rədd edilməsi) barədə rəsmi əmr verildikdə başa çatmış hesab olunur.

Daxili nəzarətin məqsədi təsərrüfat subyektinin və ya idarəetmə orqanının (dövlət idarəetmə orqanı daxil olmaqla) rəhbərliyinin öz funksiyalarını səmərəli şəkildə həyata keçirməsinə kömək etməkdir. Daxili nəzarətçilər rəhbərliyə təhlil və qiymətləndirmə məlumatları, tövsiyələr və auditdən alınan digər zəruri məlumatlar verirlər. Bu məlumatdan istifadə edərək rəhbərlik müəyyən edilmiş çatışmazlıqların (əgər varsa) aradan qaldırılması üçün hansı tədbirlərin görülməli olduğunu və səmərəliliyi artırmaq üçün hansı yerlərdə ehtiyatların olduğunu qərara alır.

Hər bir müəssisədə daxili nəzarət sistemi mövcuddur. Daxili nəzarət sistemi müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təşkil edilir. Bu daxili nəzarət və digər nəzarət növləri arasındakı ilk və əsas fərqdır. Daxili nəzarət onu yaradan rəhbərə tabedir, ancaq mümkün qədər funksional və təşkilati cəhətdən müstəqil olmalıdır.

Müstəqil audit müstəqil auditor tərəfindən aparılır, nəzarət tədbirlərinin formaları və növləri də auditor tərəfindən müəyyən edilir. Daxili nəzarət müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təşkil edilən və müəssisədə bütün işçilər tərəfindən iş əməliyyatları zamanı vəzifələrini ən səmərəli şəkildə yerinə yetirmək məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Daxili nəzarət bu əməliyyatların qanuniliyi və müəssisə üçün iqtisadi məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirir.

Beləliklə, daxili nəzarət:

- təşkilat daxilində (və ya idarəetmə quruluşunda) işçiləri (nəzarətçiləri) tərəfindən həyata keçirilir;
- təşkilat rəhbərliyinin qərarı ilə təşkil edilir (və ya idarəetmə orqanı);
- daxili nəzarət məlumatları ümumiyyətlə təşkilatın idarə heyəti üçün nəzərdə tutulur;
- daxili nəzarət təşkilatın hesabına aparılır.

Daxili nəzarət sistemi aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

- ekoloji nəzarət;
- şirkətdə risklərin qiymətləndirilməsi prosesi;
- maliyyə hesabatları və kommunikasiya ilə bağlı işgüzar proseslər də daxil olmaqla informasiya sistemi;
- auditə uyğun olaraq nəzarət fəaliyyəti;
- Nəzarət sistemləri baxın.

Müəssisədə daxili nəzarət sisteminin təşkilinin məqsədləri aşağıdakılardır:

- 1) müəssisənin nizamlı və effektiv fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;

- 2) müəssisənin hər bir işçisinin idarəetmə siyasətinə uyğunluğunu təmin etmək;
- 3) müəssisə əmlakının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Daxili sistemin təşkili məqsədlərinə çatmaq;
- 4) maliyyə əməliyyatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqəli olması və büdcə uçotunda və hesabatlarında əks olunmasının normativ hüquqi aktlara uyğunluğu;
- 5) funksional fəaliyyətin həyata keçirilməsində qurulmuş texnoloji proseslərə və əməliyyatlara uyğunluq.

Daxili nəzarət sistemi aşağıda qeyd edilən vəzifə və xidmətləri yerinə yetirir:

- idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyini yoxlamaq;
- təşkilatın gəlirliliyinin və səmərəliliyinin artırılması;
- proqram məqsədlərinə çatma səviyyəsini müəyyənləşdirmək;
- mühasibat sənədlərinin düzgünlüyü və tamlığının icrası;
- etibarlı maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının vaxtında aparılması;
- səhv və təhrifin qarşısının alınması;
- müəssisə rəhbərinin əmr və göstərişlərinin icrası;
- müəssisənin maliyyə-təsərrüfat işləri (büdcə smeta) planlarının yerinə yetirilməsi.

Müəssisədə daxili nəzarət sistemi öz vəzifə və xidmətlərini həyata keçirərkən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

1) qanunauyğunluq prinsipi - Respublikanın tənzimləyici qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş norma və qaydalara daxili nəzarətin bütün subyektləri tərəfindən davamlı və dəqiq riayət edilməsi,

2) müstəqillik prinsipi - funksional vəzifələrini yerinə yetirərkən daxili nəzarət subyektləri daxili nəzarət obyektlərindən müstəqildir,

3) məsuliyyət prinsipi - nəzarət funksiyalarının lazımınca yerinə yetirilməsi üçün daxili nəzarətin hər bir subyektini respublikanın qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır,

Obyektivlik və ardıcılıq kimi xüsusi prinsiplərə əsaslanmalıdır.

Qanuni formasından, mülkiyyət formasından, ölçüsündən və sənayesindən asılı olmayaraq hər bir müəssisə üçün daxili nəzarət məcburidir. Böyük müəssisələrdə xüsusi daxili nəzarət bölmələri - daxili audit şöbələri təşkil edilə bilər.

Müəssisədə daxili maliyyə nəzarətinin təşili ilkin, cari və sonrakı nəzarət formalarında həyata keçirilir.

İlkin nəzarət iş əməliyyatının başlamazdan əvvəl aparılır. Bu və ya digər əməliyyatın nə dərəcədə uyğun və qanuni olacağını müəyyən etməyə imkan verir. İlkin nəzarət qurumun rəhbəri, onun müavinləri, baş mühasib işçiləri tərəfindən həyata keçirilir. İlkin nəzarət çərçivəsində aşağıdakı hərəkətlər həyata keçirilir:

- maliyyə və planlaşdırma sənədlərinin hazırlanmasına nəzarət (maliyyə mənbələrinə olan ehtiyacın hesablanması, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyət planı və s.). Bu hərəkətləri rəhbər, baş mühasib həyata keçirir;

- müqavilə layihələrinin hüquq ekspertləri və baş mühasib tərəfindən yoxlanılması və təsdiqlənməsi;

- maliyyə-iqtisadi məsələlər üzrə məsləhətçi, baş mühasib, şöbə müdirləri, daxili nəzarət komissiyası tərəfindən həyata keçirilən maliyyə və maddi vəsaitlərin xərclənməsi ilə bağlı sənədlərin (qərarların) ilkin ekspertizası.

Cari nəzarət büdcənin icrası prosedurlarına uyğunluğunun gündəlik təhlilini aparmaq, büdcə (mühasibat uçotu) hesabatlarının və büdcə (mühasibat uçotu) uçotunun tərtib edilməsi, regional (federal və ya bələdiyyə) büdcəsinin vəsaitlərinin tabe qurumlar tərəfindən məqsədli xərclənməsinin monitorinqi, əldə olunan büdcə vəsaitlərinin səmərəliliyi və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Cari nəzarət zamanı aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- ödənilmədən əvvəl xərclənən pul sənədlərinin yoxlanılması (hesablaşma və ödəmə sənədləri, ödəniş tapşırıqları, hesablar və s.);

- kassada nağd pulun mövcudluğunu yoxlamaq;

- bankda alınan pul vəsaitlərinin kapitallaşdırılmasının tamlığının yoxlanılması;

- hesabat verənlər üçün hesabat fondlarının və (və ya) təsdiqedicil sənədlərin mövcudluğunun yoxlanılması;

- debitor borclarının toplanmasına və debitor borclarının qaytarılmasına nəzarət;

- analitik uçotun sintetik uçotla (dövriyyə və rəqəsi) uyğunlaşdırılması;

- maddi sərvətlərin faktiki mövcudluğunun yoxlanılması.

Cari nəzarət müəssisənin mühasibat və hesabat şöbələrinin mütəxəssisləri, təsərrüfat şöbəsi, maliyyə-təsərrüfat bölməsinə cavabdeh qurum rəhbərinin müavini və daxili nəzarət komissiyası tərəfindən davamlı olaraq həyata keçirilir.

Sonrakı nəzarət iş əməliyyatları əsasında aparılır. Mühasibat sənədlərinin və hesabatların təhlili və yoxlanılması, ehtiyatların və digər zəruri prosedurların aparılması ilə həyata keçirilir. Müəssisədə sonrakı nəzarəti həyata keçirmək üçün daxili nəzarət komissiyası yaradılır. Komissiyanın tərkibi dəyişə bilər.

Sonrakı nəzarətin nəticələri akt şəklində qeyd olunur, komissiyanın bütün üzvləri tərəfindən imzalanır və müşayiət edilərək müəssisə rəhbərinə göndərilir. Yoxlama aktında aşağıdakı məlumatlar olmalıdır:

- yoxlama proqramı (qurum rəhbəri tərəfindən təsdiqlənmişdir);

- mühasibat və hesabat sistemlərinin xarakteri və vəziyyəti;

- nəzarət tədbirləri prosesində istifadə olunan nəzarətnövləri, metod və üsulları;

- görülən tədbirlərin təsviri və sonrakı monitorinq zamanı aşkar edilmiş çatışmazlıqların və pozuntuların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin siyahısı, mümkün səhvlərin qarşısını almaq üçün tövsiyələr.

Daxili nəzarət subyektləri sistemə aşağıdakılar daxildir:

- müəssisə və təşilatın rəhbəri və müavinləri;

- daxili nəzarət komissiyası;

- bütün səviyyələrdə müəssisənin rəhbərləri və işçiləri;

- təşkilatın maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətini yoxlamaq məqsədi ilə cəlb olunan üçüncü tərəf təşkilatları və ya xarici auditorlar.

Aşağıda qeyd edilmiş tapşırıqların icrası zəruridir:

- 1) zəruri peşəkar bilik və bacarıqlara sahib olmaq;
- 2) vəzifə təlimatları və struktur bölmə haqqında əsasnamədə nəzərdə tutulmuş vəzifələri yerinə yetirmək;
- 3) fəaliyyətini həyata keçirərkən respublika qanunvericiliyinin tələblərinə riayət etmək;
- 4) daxili nəzarət obyektində alınan sənədlərin orijinallarının təhlükəsizliyini və qaytarılmasını təmin etmək;
- 5) xidməti vəzifələrin icrası ilə əlaqədar alınan məlumatların məxfiliyini qorumaq;
- 6) təftiş materiallarını müəyyən edilmiş tələblərə uyğun şəkildə yerinə yetirmək.

Daxili nəzarətinin üç təsnifatını vermək olar. Bunlar səlahiyyət nəzarəti, sənədləşdirmə nəzarəti və təhlükəsizlik nəzarətidir.

Səlahiyyət nəzarəti - yalnız təşkilatın inkişafına töhfə verən əməliyyatların yerinə yetirilməsini təmin edən nəzarət. Bu cür nəzarət sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün lazımdır.

Sənədləşdirmə nəzarəti - bütün icazə verilən (və yalnız icazə verilən) əməliyyatların mühasibat qeydlərində əks olunmasını təmin edən nəzarət. Bu nəzarət növü belə şərtlər yaradır ki, əməliyyatlar hesablarda düzgün qeyd olunur (düzgün məbləğdə, düzgün hesabda, düzgün tarixdə) və icazəsi olmadan silinmir və düzəldilmir.

Təhlükəsizlik nəzarəti - mühasibat uçotu üçün qəbul edilmiş əmlakın sui-istifadə edilməməsini təmin etmək üçün nəzarət (məsələn, qanunsuz mənimsənilmiş, oğurlanmış, nəzarətsiz qalmış).

Beləliklə, qeyd etdiklərimiz əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, böyüklüyündən və sənaye sahəsindən asılı olmayaraq hər bir müəsisə maliyyə nəzarəti sisteminə sahib olmalıdır. Çünki, belə bir siyasət yalnız hesabatların düzgünlüyünü təmin etmir, həm də saxtakarlığın qarşısını almağa və aradan qaldırmağa kömək edir və təşkilatın fiziki və qeyri-maddi mənbələrini qoruyur.

II FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA DAXİLİ AUDİTİN VƏ NƏZARƏTİN TƏŞKİLİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1 Bank sektorda daxili auditin təşkilinin normativ hüquqi və qanunvericilik bazasının formalaşdırılması

Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkil edilməsi haqqındakı sözügedən qaydalar, “AR-da Banklar və bank fəaliyyəti barəsində” və “AR-nin Mərkəzi Bankı haqqında” AR Qanunlarının tələblərinə görə hazırlanmış və Azərbaycan Respublikasında hər bir kommersiya (kommersiya-səhmdar) bankları üçün daxili nəzarət və auditin təşkil edilməsi mexanizmlərini təyin edir (<http://www.e-qanun.az/framework/5530>).

Daxili audit bankın aktivlərinin təhlükəsizliyi üzərində bəzi adekvat nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını və mövcudluğunu, habelə bankın səhmdarlara, tənzimləyici orqanlarına və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövrü hesabatlarının xüsusiyyətlərini, tamlığını və etibarlılığını təsdiqləməlidir (Əliyev Ş. , Hacıyev F. Ş. , 2017: 203 s. 101)

Bank nəzarətində olan riskləri minimuma endirməklə yanaşı, daxili nəzarət mexanizmləri bank sektorundakı mümkün səhvlərin, çatışmazlıqların və itkilərin müəyyənləşdirilməsi və vaxtında qarşısının alınması üçün vacib bir vasitədir. Bank əməliyyatlarının etibarlılığını, təhlükəsizliyini, səmərəliliyini və qanuniliyini təmin etmək üçün daxili nəzarətin həyata keçirilməsinə ehtiyac var(<http://www.e-qanun.az/framework/7588>).

Hər bir banklar fəaliyyətlərində daxili nəzarətin adekvatlığını təmin etmək üçün aşağıdakı əsas prinsip və qaydalara əməl etməlidirlər:

- a) Təşkilati quruluş;
- b) zəruri mühasibat siyasətləri və qaydaları;

c) aktivlərin qorunması tədbirləri;

d) Effektiv daxili audit proqramı.

Borc verən təşkilatlar ən azı aşağıdakı daxili siyasət, prosedur və standartları inkişaf etdirməlidirlər:

- ✓ bank idarəetmə quruluşu və qərar qəbul etmə prosedurları;
- ✓ müxtəlif struktur bölmələri ilə bankın işçiləri arasındakı hüquq və vəzifələri tənzimləyən mövcud sənədlər;
- ✓ Milli Bankın Daxili Audit Xidmətini tənzimləyən qaydalar;
- ✓ bankın kredit siyasətini, vəsaitlərin toplanması və yerləşdirilməsini tənzimləyən qaydalar;
- ✓ Bankın Mərkəzi bank aktivləri, likvidlik və öhdəliklərin idarə edilməsi siyasəti;
- ✓ emissiyalar və investisiya siyasəti;
- ✓ Yeni müştəri hesablarının açılması və hesabların idarə edilməsi qaydaları;
- ✓ kompüter sistemləri, istifadə qaydaları və təhlükəsizliyin bərpası;

Bu siyasətlər, prosedurlar və qaydalar Mərkəzi Bankın qanunlarının, qaydalarının və qüvvədəki qaydalarının tələblərinə uyğun olmalıdır.

Daxili audit, Müşahidə Şurası, Maliyyə Yoxlama Komitəsi və İdarə Heyəti üçün mövcud olan ən təsirli daxili nəzarət vasitəsidir. Səmərəsizlik, uyğunsuzluq, saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində yarana biləcək zərərləri minimuma endirmək üçün nəzarət və əməliyyat prosedurları mövcuddursa, daxili audit proqramı ideal hesab edilə bilər.

Auditorun vəzifəsi, əməliyyat sistemlərinin, prosedur nəzarətinin və sənədləşmənin tamlığını, səmərəliliyini və etibarlılığını müəyyənləşdirmək üçün yoxlamalar və təhlillər apararaq bankın aktivlərini qorumağa kömək etməkdir. Effektiv audit zəruri nəzarət atmosferini yaradır, bank əməliyyatlarının düzgünlüyünə və etibarlılığına xidmət edir.

2. 2 Kommersiya banklarında daxili auditin aparılmasının təhlili

İdarəetmə funksiyası kimi nəzarət, iş nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini və təhlilini əhatə edir. Nəzarətin köməyi ilə hədəflərə çatma dərəcəsi və planlaşdırılan tədbirlərin zəruri tənzimlənməsi qiymətləndirilir. İzləmə prosesi müəyyən edilmiş standartlara əsaslanır, əldə olunan nəticələrin ölçülməsi, bu nəticələrin planlandığı ilə müqayisə edilməsi və zərurət yarandığı təqdirdə ilkin hədəflərin yenidən nəzərdən keçirilməsinə əsas verir. Nəzarət bütün idarəetmə funksiyalarını birləşdirir, istədiyiniz fəaliyyət istiqamətini saxlamağa və səhv qərarları vaxtında düzəltməyə imkan verir.

Daxili amillər yeddi amil qrupu kimi təmsil oluna bilər: resurs bazarı göstəriciləri, əmtəə bazarı göstəriciləri, texnoloji göstəricilər, inteqrasiya strategiyasının göstəriciləri, maliyyə və iqtisadi strategiyanın göstəriciləri, sosial strategiyanın göstəriciləri, idarəetmə göstəriciləri.

Daxili faktorları, müəssisə subyektinin özü, təşkilatın ən yüksək rəhbərliyi formalaşdırır. Daxili amillərin hərtərəfli təhlili yalnız təşkilatın istehsal və satış imkanlarının sərhədlərini görməyə və gələcək üçün maksimum effekt verəcək çevrilmə sahələrini təyin etməyə imkan verən idarəetmə qərarları vermək üçün deyil, həm də daxili nəzarət sistemi üçün ən həssas yerləri müəyyən etmək üçün çox vacibdir.

Rəhbərlik təşkilatın mühitinin monitorinqi nəticəsində əldə olunan məlumatları nəzərdən keçirməli, riskləri və imkanları müəyyən etməli və onları idarə etmək üçün planlar qurmalıdır. Təşkilat müvafiq məlumatları izləməli və saxlamalı və strategiya və siyasətlərinə potensial təsirləri nəzərə almalıdır.

Nəzarətin effektivliyi böyük ölçüdə, ilk növbədə, müasir təşkilatların fəaliyyətinin effektivliyindən asılıdır, çünki vəziyyətin pisləşməsi risklərini vaxtında müəyyənləşdirməyə və qiymətləndirməyə, ehtiyatları müəyyənləşdirməyə və nəzarət məlumatlarına əsasən lazımi düzəldici qərarlar qəbul etməyə imkan verir (Васильчук, О. И. : 2011).

Daxili nəzarət sistemini təşkilatın bütün iş proseslərinə inteqrasiya olunmuş bir sistem kimi nəzərdən keçirərək daxili nəzarət sisteminin strategiyada

formalaşdırılan təşkilatın əsas məqsədlərinə çatması, böyüməsinə və keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasına, müəssisə və əməliyyat səmərəliliyinə, rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsinə, mənbələrdən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Daxili nəzarətin rolunun və onun kəşimə xarakterinin genişləndirilmiş təfsiri hələ yerli təşkilatlar üçün səciyyəvi xarakter almayıb. Eyni zamanda, nəzarət və audit sahəsində əksər mütəxəssislərin fikrincə, bir qurumun işinin, təşkilati-hüquqi quruluşunun və inkişaf strategiyasının xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan həmin qurumun hesabatını dərinlən təhlil etmək və yoxlamaq mümkün deyil. Yoxlanılan obyektin fəaliyyətinin davamlılığı prinsipinin həyata keçirilməsi, davamlı inkişaf imkanlarını qiymətləndirmək üçün xüsusilə vacibdir. Bu şərtlərdə istehsalın texniki təchizatının vəziyyəti, məhsulların keyfiyyəti və istehsal xərcləri baxımından rəqabət qabiliyyəti, əsas müştərilərin ehtiyac və tələbatındakı dəyişikliklərin proqnozu, əsas təchizatçılardan və podratçılardan istehsalının inkişaf tendensiyalarının vəziyyəti barədə fikir yürütmək məsləhətdir. Bunun nəticəsində audit və daxili nəzarətin sərhədləri əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir.

Bu mövqeyi inkişaf etdirərək, daxili nəzarətin vəziyyətinin təhlili bir sıra yerli müəssisələrdə audit zamanı aparılmışdır. Nəticədə aydın oldu ki, iri müəssisələr sərhədləri genişləndirmək və müxtəlif nəzarət növlərini birləşdirmək, nəzarət metodlarını və üsullarını təşkilatın fəaliyyət şərtlərinə və maliyyə quruluşuna uyğunlaşdırmaq üçün kifayət qədər çox iş görmüşlər.

Daxili audit bankın aktivlərinin təhlükəsizliyini, bankın səhmdarlara, tənzimləyicilərə və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövri hesabatların düzgünlüyünü, tamlığını və etibarlılığını təmin etmək üçün müvafiq nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu təsdiqləyir. Daxili audit bankın daxili nəzarət sistemlərinin, habelə bankın etibarlı və sağlam idarə olunmasını və fəaliyyət göstərməsini təmin edən daxili nəzarət sisteminin müntəzəm təhlil prosesinin bir hissəsidir. Daxili audit Bankın Müşahidə Şurası və İdarə Heyətindən asılı olmayaraq işləyir.

Bankın nəzarəti, əməliyyat prosedurları - səmərəsizlik, uyğunsuzluqlar və ya saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində yaranan zərərlər minimuma endirilə bilsə daxili audit proqramı mükəmməl hesab edilə bilər. Effektiv audit bank fəaliyyətinə nəzarəti təmin edir, bank əməliyyatlarının düzgünlüyünü və etibarlılığını təmin edir (Hacıyev . R. İ 2015).

Daxili auditin məqsəd və vəzifələri daxili audit şöbəsindən aşağıdakı sahələrdə bankın fəaliyyətini yoxlamağı, dəyərləndirməyi və hesabat verməyi tələb edir:

- ❖ AR-nın mövcud qanunvericiliyinə və AMB-nin qaydalarına və təlimatlarına müvafiqlik;

- ❖ Tənzimləmə və risklərin idarəsi;

- ❖ daxili nəzarət sisteminin mövcudluğu;

- ❖ Müasir bank əməliyyatlarının, sistemlərinin və proseslərinin tərtib edilməsində keyfiyyətli prosedurlar;

- ❖ Bank aktivlərinin müdafiəsi üçün sistemlər və prosedurlar;

- ❖ Mühasibat informasiyalarının adekvatlığını və doğruluğunu təmin edən sistem və prosedurlar;

Bəzən daxili audit şöbəsi bank qaydalarındakı dəyişikliklər barədə də məlumat verə bilər (daxili qaydalar, prosedurlar və qaydalar).

Daxili auditin məqsəd və vəzifələri:

- ❖ bankın müxtəlif işçiləri və struktur bölmələrinin əməliyyatlarının qanunvericilik, qaydalar və daxili sənədlərə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün müntəzəm yoxlamaları təmin etmək;

- ❖ Bank işçiləri tərəfindən qanunvericiliyin, qaydaların, təlimatların, daxili sənədlərin, peşə etikası standartlarının pozulması faktlarını araşdırmaq, uyğunsuzluqları və ya saxtakarlıq əlamətlərini müəyyən etmək;

- ❖ müəyyən edilən çatışmazlıqların ləğv edilməsi və nəzarəti üçün tövsiyələr hazırlamaq;

❖ yoxlamaların nəticələri və müəyyən edilən hər bir faktın müvafiq sənədləşdirilməsini təmin etmək;

❖ yoxlamaların nəticələri, təzə risklər, çatışmazlıqlar və onların ləğv edilməsi haqqında bank rəhbərliyini dərhal məlumatlandırmaq;

❖ bank işçiləri tərəfindən qanunvericiliyin, qaydaların, daxili sənədlərin tələblərinin öyrənilməsi üzərində işin təşkilinə nəzarət etmək;

❖ Mühasibat və hesabat sisteminin uyğunluğunu analiz etmək;

❖ İnzibati nəzarət mexanizmləri və qaydalarının, o cümlədən, əməliyyatların effektivliyini dəyərləndirmək;

❖ yeni siyasətlər tərtib edərkən və köhnə siyasətləri yenidən nəzərdən keçirərkən və yaxud yeni fəaliyyət planlayarkən və tətbiqetmənin fərqli mərhələlərində nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu təmin etmək (Quliyev F. M, Əzizov R. N, İbrahimov Z. H. 2016).

Daxili audit işçiləri bankların yoxlanılması məqsədi ilə mühasibat, mühasibat, mühasibat və digər sənədləri əldə edə bilərlər. Bank işçilərinin hərəkətlərinin və apardıqları əməliyyatların qanunvericiliyin, qaydaların və daxili sənədlərin tələblərinə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsindən məsuldurlar. Daxili audit heyətinin birbaşa məsuliyyətinə bankın bütün struktur bölmələrinin fəaliyyətinin yoxlanılması, müəyyən əməliyyatların dayandırılması üçün tövsiyələrin hazırlanması və lazım olduqda bankın digər struktur bölmələrinin işçilərinin problemlərin həllinə cəlb edilməsi, bir sıra məsələlər daxildir (Namazova C. B. 2015).

a) Müşahidə Şurası və Rəhbərlik tərəfindən müəyyən edilmiş siyasət və prosedurlara uyğunluq, o cümlədən fəaliyyət üçün müvafiq icazələrin təsdiqlənməsi;

b) qüvvədə olan qanun və qaydalara uyğunluq;

c) Müvafiq hesablardakı bütün əməliyyatların düzgün və vaxtında qeyd edilməsi daxil olmaqla bank sənədlərinin təfərrüatları;

d) bank aktivlərinin təhlükəsizliyi, maliyyə hesabatlarında düzgün uçotu;

e) Gəlir və xərclərin etibarlılığını, qanuniliyini və bank siyasətinə uyğunluğunu təyin etmək üçün ətraflı təhlil. Buraya depozitlər və kreditlər üzrə faizlər, gecikmiş ödəmələr üçün cərimələr, xidmət haqları və s. daxildir. Hesablamalar və sənədlərin düzgünlüyünü təmin etmək, kompüter hesablamalarının və sənədlərinin yerində yoxlanılması kimi;

f) girov nəzarəti, akkreditiv və zəmanətlər kimi balansdankənar maddələr üçün müvafiq sənədləşmələrin aparılması və uçotu;

g) silinmiş kreditlərdən gələn itkilərlə bağlı sənədlərin təhlili;

h) hər əməliyyat üçün əvvəldən sona qədər dəqiq və düzgün tərtib olunmuş sənədlərin olması;

i) Kompüter avadanlığının, proqram təminatının təhlükəsizliyi və etibarlılığı və fəlakət planlaması (informasiyaların təhlükəsizliyi, saxlanması və bərpa olunması).

Auditdən dərhal sonra yekun audit hesabatı hazırlanır. Bu rəy problemlərin müəyyən edildiyi hər sahə üçün hədəfləri, əhatə dairəsini, nəticələrin hesabatını və ətraflı tövsiyələrini əks etdirir. Bu halda tövsiyələrdə yoxlama nəticələrinin qısa bir təsviri, tələb olunan düzəldici tədbirlər, bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə cavabdeh şəxslərin adları və icrasının vaxtı olmalıdır. Hazır rəylər birbaşa bankın müşahidə şurasına və maliyyə yoxlama komissiyasına təqdim olunur və rəylərin surətləri bankın idarə heyətinə və departament rəhbərlərinə ötürülür.

Kredit əməliyyatlarının auditinin təşkilati və metodoloji aspektlərinə nəzər salaq. Birincisi, bu, auditin əsas sektorlarının təyin edilməsi və əsaslandırılması, bütövlükdə audit təşkilatının tərəqqisi, audit prosedurlarının müəyyənləşdirilməsi və audit sübutlarının alınması metodları, o cümlədən, auditorun iş sənədlərinin saxlanması ilə əlaqədardır. Ticarət banklarının kredit əməliyyatları auditinin rolunu artırmaq və gücləndirmək üçün bir çox təklif verilə bilər. Kredit təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinə həlledici təsir göstərə biləcək bir fakt kimi kredit riski konsepsiyasına görə, auditor maliyyə hesabatlarının bütün vacib cəhətlərinin etibarlılığı barədə peşəkar rəy vermək üçün kifayət qədər sübut toplamalıdır, lakin kredit prosesi, kredit riskinin idarə edilməsi və kredit portfel keyfiyyətinin ağıl

təhlilini unutmamalıdır. Buna uyğun olaraq kommersiya banklarının kredit əməliyyatları auditinin əsas vəzifələri gözdən keçirilməlidir:

- Bankın kredit əməliyyatlarının mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi və s. ;

- Kredit riski idarəetməsinin keyfiyyətini dəyərləndirmək;
- Mühasibat uçotunun Mərkəzi Bankın tələblərinə uyğunluğu barədə peşəkar rəyin ifadə edilməsi.

Ticarət bankı kredit yoxlama proqramı, audit sübutlarının əldə edilməsi üçün audit prosedurlarının geniş siyahısıdır. Proqram 2 hissədən ibarətdir. Proqramın I hissəsinin əsas məqsədi kredit riski idarəetmə sisteminin dəyərləndirilməsini əmtəkdir. Proqramın II hissəsinin əsas məqsədi kredit uçotunun əsas qanunvericiliyin tələblərinə müvafiqliyi və maliyyə hesabatlarının etibarlılığı haqqında kreditlərin mövcud aspektləri üzrə peşəkar rəy vermək üçün yetərincə audit sübutları toplamaqdır: verilmiş kreditlər, onların təminatı, hesablanmış və əldə edilən faizlər, kredit itkiləri üçün kompensasiya və s. Proqramın II bölməsinə nəzarət, testlər və əğlabatan audit prosedurlarının siyahısı aiddir.

Auditorun işinin əsas tərəfi kredit portfelinin şaxələndirilməsinin dəyərləndirilməsidir. Auditor ilk növbədə borcalan, coğrafi və sənaye sahələri ilə bağlı olan risklərin konsentrasiyasına aid bankın məhdudiyətlərinin əsaslılığını analiz etməli və müvafiq tövsiyələr irəli sürməlidir. Kredit portfelinin ümumi şaxələndirilməsi və iqtisadi vəziyyət əsas götürülməklə resursların bölüşdürülməsinin əlverişliliyinin dəyərləndirilməsi makroiqtisadi tendensiyalara, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarına dair analitik informasiyalara əsaslanır. Yoxlama nəticələrini ümumi konspekt halına salmaq və analiz etmək, audit hesabatı hazırlamaq və audit hesabatını vermək məqsədilə bir mexanizm təklif olunur. Auditor hesabatında illik maliyyə hesabatlarının etibarlılığını təsdiq etmək üçün auditor bankdakı kredit riskinin idarəsi keyfiyyəti və bankın kredit siyasətinin qanuni tələblərə müvafiqliyi haqqında rəy irəli sürməlidir. Ümumi kredit strategiyası

və prosedur məsələləri baxımından bankın kredit riskinin idarəsi qaydaları və metodlarına qısa bir baxış keçirmək və dəyərləndirmək lazımdır:

Bankın idarəetmə və daxili nəzarət xidmətlərinin kredit sahəsində rolu və keyfiyyəti risklərin idarəsi;

Verilmiş kreditlərə dair irəli sürülən tələblər və onların tətbiqi metodları;

Kreditlərin geri qaytarılması və konsentrasiyasının keyfiyyətinə nəzarət etmək;

Borcunun vəziyyətinin maliyyə təhlili hərtərəfli olmalıdır. Auditor aşkar olunmuş çatışmazlıqların və pozuntuların qarşısının alınması və düzəldilməsi üçün bir sıra tədbirlər hazırlamalıdır.

İndi isə tədqiqat obyektini olaraq seçdiyimiz “Accessbank”ın maliyyə hesablarına dair audit məlumatlarını analiz edək.

Cədvəl 1: “Accessbank” maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat 3. 1. 12. 2020

		2020	2019
1	Aktivlər:	855 854	897 886
1. 1	Nəgd pul vasaitləri və ekvivalentləri, o cümlədən bloklanmış nəgd vasait	152 025	127 075
1. 2	Ticarət və investisiya qiymətli kağızlar	41762	33724
1. 3	Banklar və digər maliyyə institutlarındakı depozitlər	55 470	60 218
1. 4	Banklar və digər maliyyə institutlarına verilən kreditlər	-	-
1. 5	Müştərilərə verilmiş kreditlər	502582	610 958
1. 5. 1	a) istehlak kreditləri	52 851	60 544
1. 5. 2	b) biznes kreditləri	442 385	544 024
1. 5. 3	c) daşınmaz əmlak kreditləri	7346	6390
1. 5. 4	d) digər kreditlər	-	-
1. 5. 2	(Mümkün zərər üçün yaradılan məqsədli ehtiyat)	-43 807	-74 530
1. 5. 3	Müştərilərə verilmiş kreditlər (xalis)	458 775	536 428
1. 6	Əmlak və avadanlıqlar	59 737	62558
1. 7	Qeyri-maddi aktivlər	13647	40 245
1. 8	Taxirə salınmış vergi aktivləri	24 928	-
1. 9	Balansdankanar aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün məqsədli ehtiyat	-	-
1. 10	Digər aktivlər	49 510	37 638

Mənbə: https://www.accessbank.az/upload/iblock/b11/AccessBank_FS_31.12.2020_AZE_.pdf

AccessBank 2019-cu ilə dair maliyyə hesabatına əsasən bank aktivləri 12. 629 milyon manatlıq artım nümayiş etdirərək 824. 276 milyon manata olmuşdur.

Cədvəl 2: “Accessbank” 2020-ci il üzrə Mənfəət və zərər haqqında hesabat 3. 1. 12. 2020

		Cari dövr	Kecən ilin müvafiq dövrü
1	Faiz gəlirləri:	94 227	95 887
1. 1	Müştərilərə verilmiş kreditlər	91878	93115
1. 2	Banklar və digər maliyyə institutlarına verilən kreditlər üzrə faiz gəlirləri	61	801
1. 3	Banklar və digər maliyyə institutlarındakı depozitlər üzrə faiz gəlirləri	1123	684
1. 4	Ticarət və investisiya qiymətli kağızlar üzrə faiz	1165	1287
1. 5	Digər faiz gəlirləri	-	-
2	Faiz xərcləri:	(44 509)	(47 756)
2. 1	Depozitlər üzrə faizlər	(33 854)	(39 007)
2. 2	Mərkəzi bank və dövlət fondları qarşısında öhdəliklər üzrə faiz xərcləri	(245)	(96)
2. 3	Cəlb edilmiş kreditlərə görə ödənilən faizlər	(10 408)	(8 643)
2. 4	Pul bazarı alətlərinə ödənilən faizlər	-	-
2. 5	Qiymətli kağızlar üzrə faizlər	(2)	(10)
2. 6	Digər faiz xərcləri	-	-
3	Xalis faiz gəliri(zərəri)	49 718	48131
4	Qeyri-faiz gəlirləri:	9 543	27 924
4. 1	Əmək haqq və kommissiya gəliri	12 973	15 181
4. 2	Xarici valyutadan gəlir/ zərər (mazanna dayışması daxil olmaqla)	(4 166)	(9 050)
4. 3	Qiymətli kağızların satışından və yenidən qiymətləndirilməsindən gəlir/zərər	(19)	-
4. 4	Digər gəlirlər	755	21793
5	Qeyri-faiz xərcləri:	(57 247)	(62 273)
5. 1	Əmək haqqı və Digər kompensasiya növləri üzrə xərclər	(28 218)	(30 278)
5. 2	Ümumi və inzibati xərclər	(11434)	(10 373)
5. 3	Amortizasiya xərcləri	(5 992)	(7 315)
5. 4	Digər xərclər	(11603)	(14 307)
6	(Mümkün zərərlər üçün yaradılan məqsədli ehtiyatlar)	607	(103 486)
7	Mənfəət vergisindən əvvəlki mənfəət(zərər)	2 621	(89 704)
8	Mənfəət vergisi	-	-
9	Dövr üzrə xalis mənfəət	2 621	(89 704)

Mənbə: https://www.accessbank.az/upload/iblock/b11/AccessBank_FS_31.12.2020_AZE_.pdf

AccessBank-ın kredit portfeli də artım nümayiş olunmuş- 498. 979 milyon manata yüksəlib ki, bu da 25. 630 milyon manat artımdan xəbər verir. Kreditlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün yaradılan məqsədli ehtiyatları nəzərə almasaq, bankın ümumi kredit portfeli 607. 186 milyon manat təşkil etmişdir (https://www.accessbank.az/upload/iblock/b11/AccessBank_FS_31.12.2019_AZE_.pdf).

2019-cu ildə ən əhəmiyyətli artım depozit portfelinə göstərdi. Beləliklə, bankın depozit portfeli 31,363 milyon təşkil edir. manat 646,713 milyon manat artıb.

Bankın depozit portfeli tarixi maksimuma qədər yenilənməkdə davam edir. Qeyd edək ki, bu ilin əvvəlindən bankın depozit portfeli 145 575 milyon rubla çatır. manat artıb.

Maliyyə hesabatlarının təhlili göstərir ki, bank rəhbərliyinin ilin əvvəlinə etdiyi proqnozlar özünü doğruldur. Beləliklə, bank əməliyyat mənfəəti ilə işləməyə davam edir. Üçüncü rübdə bank 14,234 milyon rubl buraxıb. manatın xalis əməliyyat mənfəəti. AccessBank həmçinin gəlirliliyi dəstəkləyir. Üçüncü rübün sonuna bankın mədaxili 59 992 milyon manat təşkil edib ki, bu da 14 milyonmanat təşkil edir. 141 milyon manat əvvəlki rüblə müqayisədə. bu, manatın artmasını göstərir.

2019-cu ilə görə məcmu kapitalı 74. 121 milyon manat təşkil edir ki, bu da rəqulativ normadan (50 milyon manat) 24. 121 milyon manat çox olmuşdur. Bankın ani likvidlik əmsalı 82. 95% təşkil edir ki, bu da normadan (30%) təxminən 2. 8 dəfə çox olmuşdur (https://www.accessbank.az/upload/iblock/b11/AccessBank_FS_31.12.2019_AZE_.pdf).

AccessBank-ın 2020-ci il üçün maliyyə göstəricilərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bank 2020-ci ili 2, 621 milyon manat xalis mənfəətlə bağlamışdır. 2019-cu ili 89.704.000 manat xalis zərərlə bağladı.

2020 - ci ildə Akbsessbankın faiz gəlirləri 94 227 000 manat (1,7% az), qeyri-maliyyə gəlirləri 9 543 000 manat (2,9 dəfə az), faiz xərcləri 44 509 000 manat (7% az) təşkil edəcək. Qeyri-maliyyə xərcləri 57 247 000 manat təşkil edib. (8% az). Bankın ümumi gəliri 103,770,000 manat, ümumi xərcləri isə 101,756,000 manat təşkil edib ki, bu da 2,014,000 manat gəlir deməkdir.

2020-ci ildə Accessbank-ın aktivləri 855,854,000 manat olub ki, bu da bankın aktivlərinin əvvəlki illə müqayisədə 5% azalması deməkdir. Onların 502,582,000 manatı müştərilərə verilən kreditlərdir. Beləliklə, bankın kredit portfeli ötən il 18% azalıb.

31 dekabr 2020-ci il tarixinədək Accessbank-ın istehlak kreditləri 60 544 000 manatdan 52 851 000 manatadək, 544 024 000 manatdan 442 385 000 manatadək Kommersiya kreditləri və Daşınmaz əmlak kreditləri 6 390 000 manatdan 7 346 000 manatadək azalmışdır.

2020-ci ildə bankın öhdəliklərinin ümumi həcmi 760,030,000 manat təşkil edib ki, bu da 2019-cu ilin bağlanması ilə müqayisədə 5,4% azdır. Bankın depozit portfeli 627 561 000 manat təşkil edib ki, bunun da 497 063 000 manatı (554 351 000 manat 2019-cu ildə) fiziki şəxslərin depozitləri olub və 130 498 000 manat (106 609 000 manat 2019-cu ildə) Hüquqi şəxslərin depozitləri olub.

2020-ci ildə Accessbank 95,824,000 manat ümumi kapitala malik idi. 2019-cu ilin sonuna olan vəziyyətə görə bank 94,341,000 manat kapitala malik olub. Beləliklə, Accessbank-ın kapitalı 1,6% artıb.

“Accessbank”ın audit hesabatları PwC şirkəti tərəfindən həyata keçirilib. Hesabatlar bir daha sübut etdir ki, bankın maliyyə göstəriciləri beynəlxalq standartlara uyğun olaraq şəffaf tərtib edilib və bankın maliyyə durumunu özündə tamamilə əks etdirir. Bankın 2019-2020-ci illərdə - rekapitallaşdırma ilində əldə etdiyi mənfəət stabilliyin və düzgün seçilmiş strategiyanın göstəricisidir.

2.3. Kommersiya banklarında daxili audit layihələrinin həyata keçirilməsində risklərin təhlili

Dövlətimizdə bank sektorunda risklərin idarə olunması və ümumilikdə risk menecmentinin parametrlərinə AccessBankın timsalında nəzər yetirək. AccessBank-a uyğun risklərin idarə olunması bu məqsədlə gerçəkləşir.

1. Bankın fəaliyyət növünün bütün istiqamətləri boyunca mənfəətlilik göstəricilərinin optimal hala salınması

2. Risklərin idarə olunmasına uyğun bankın bütün bölmələri tərəfindən müəyyən olunan qayda və əməliyyatlara əməl olunması

3. Bankın fəaliyyəti dövründə itkilərə səbəb gətirib çıxara biləcək risklərin minimuma salınması

4. Risklərin kreditorların və əmanət sahiblərinin maraqlarına təhlükə törətməyəcək səviyyədə qorunması

**Cədvəl 6: AccessBankın kreditlərə uyğun stress-test Faktiki rəqəmləri
30. 12. 2020 (min . AZN)**

	2%-lə təsnif olunmuş	10%-lə təsnif olunmuş	30%-lə t təsnif olunmuş	60%-b təsnif olunmuş	100%-lə tə təsnif olunmuş	Zamanı bitmiş kreditləri n
1. Biznes üçün kreditləri	213082	118	179	222	1674	2194
2. İstehlak üçün kreditləri	31205	8	17	9	35	70
Toplam	295091	127	196	232	1710	2264
Proqnoz (yumşaq ssenari) 30/12/2020						
	2%-lə təsnif olunmuş	10%-lə təsnif olunmuş	30%-lə t təsnif olunmuş	60% b t təsnif olunmuş	100%-lə təsnif olunmuş	Zamanı bitmiş kreditləri n
1. Biznes üçün kreditləri	277080	112	170	211	1590	2083
2. İstehlak üçün kreditləri	32765	8	16	9	33	66
Toplam	309845	120	186	220	1623	2149
Proqnoz (pessimist ssenari) 30/12/2020						
	2%-lə təsnif olunmuş	10%-lə təsnif olunmuş	30%-lə təsnif olunmuş	60%-lə təsnif olunmuş	100%-lə təsnif olunmuş	Zamanı bitmiş kreditləri n
1. Biznes üçün kreditləri	211109	142	215	266	2009	2632
2. İstehlak üçün kreditləri	25964	10	20	11	42	83
Toplam	263073	152	235	277	2051	2715

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>, 01.01.2021

Faiz göstəricisi riski - aktiv və passivlərdə % göstəricisinin dəyişilməsi sayəsində meydana gələn riskdir. Bankın reallaşdırdığı faiz göstəricisi siyasəti şirkətin aktiv və öhdəliklərinin % riskinə həssas olmasının nəzərdə tutulması ilə mütəmadi formada aktiv və passivlərin dəyərləndirilməsi üsulu ilə görülür. Faiz göstəricilərindəki dəyişikliklərin bankın maliyyə parametrlərinə və ümumi kapitalına təsir dairəsi minimallaşdırmaq məqsədilə daim nəzarətdə qorunur. Stabil və dəyişən faizi olan aktiv və passivlərin optimal formada tarazlığının təmin edilməsi yönündə faiz göstəriciləri proqnozlaşdırılır və limitlər tapılır.

Cədvəl 7: AccessBank: 30 Dekabr 2020 (min . AZN)

Ərazilər	Kreditlər		Vaxtı keçmiş kreditlər	
	Müştəri sayı	Məbləğ	Məbləğ	Portfeldə çəkisi
Bakı	45352	152334	946	0, 63%
Xırdalan	5117	13557	20	0, 19%
Sumqayıt	5829	16537	210	1, 28%
Gəncə	12939	27754	139	0, 51%
Şəki	43458	6241	509	8, 17%
Lənkəran	7063	14973	79	0, 54%
Xaçmaz	5796	10381	47	0, 46%
Mingəçevir	5170	14011	183	1
Qazax	5478	7130	28	0, 38%
Zaqatala	4162	5044	49	0, 98%
Cəlilabad	4810	70004	18	0, 27%
Səlyan	5806	9097	25	0, 28%
Göyçay	2959	6344	4	0, 07%
Bərdə	3180	4789	12	0, 26%
İmişli	1240	2164	0	0, 00%
Cəmi	119501	297357	2209	0, 7 5%

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>, 01.01.2021

Şöbələrinin gündəlik likvidliyinə tam nəzarəti Xəzinədarlıq gerçəkləşdirir. Bankın Ani likvidlik göstəricisi 145,37% (2020-ci ilin axırına) qədərdir.

Xarici kapital riski, həmçinin açıq valyuta durumu. Xarici valyutayla əlaqəli meydana çıxacaq hər hansı riskin qarşısını almaq üçün hər zaman Bankın valyuta mövqeyi nəzarətdə saxlanılır. Bankın sərbəst edilən vəsaitlərində əsas yeri USD və EUR-nun mövqeyi aktivlərin dəyişilməsi müddətində Azərbaycan Mərkəzi

Bankının qəbul etdiyi normativlərə əsasən tənzim olunur. Bankın toplu kapitalı AZN-lə müəyyən olunur.

Cədvəl 8: AccessBank: risk dərəcəsinə uyğun ölçülmüş aktivlərdən asılı formada kapitalin adekvatlıq göstəricisinin (əmsallarının) müəyyən edilməsi

KAPİTAL VƏSAİTLƏRİ	min AZN
1. 1 formalı kapital (Əsas kapital) (Toplu kapitalın 50 % kiçik olmamalıdır)	68 055, 93
a) Adi səhmlər (tam formada ödənilən paylar)	67 900, 00
b) Kumulyativ olmayan zamansız imtiyazlı səhmlər	
c) Səhmlərin emissiyasından yaranan digər vəsait	
d) Paylaşılmış xalis gəlir (zərəri), toplam	254, 95
d1) pul ehtiyatları (fondları)	0, 00
d2) ötən illərin gəlir (ziyanı)	254, 95
d3) (çıx) cari dövrün zərəri	0, 00
2. 1 formalı kapitaldan tutulmalar	4 116, 35
a) Maddi olmayan aktivlər	4 116, 35
3. Tutulma olandan sonra I formalı kapitalı (1—2)	63 949, 60
4. II formalı kapital (1 formalı kapitalın məbləğindən artıq olmamalıdır)	26 385, 34
a) Cari dövrün mənfəəti	17 542, 36
b) Ümumi ehtiyatlar (aktivlər üzrə yaradılan adi ehtiyatlardan artıq olmamaqla)	4 045, 70
c) Kapitalın başqa vəsaitləri	4 828, 35
5. Toplu kapital (3+4)	90 354, 94
6. Toplu kapitaldan tutulmalar:	40, 00
a) Birləşməmiş (konsolidasiyə edilməmiş) törəmə banka və başqa maliyyə bölmələrinin kapitalına və bütün bank olmayan idarələr kapital investisiyaları, həmçinin qarşılıqlı investisiyalar	
b) Bütün başqa investisiyalar (xalis)	40, 00
7. Tutulma olandan sonra toplu kapital (5-6)	90 284, 94
8. Risk dərəcəsinə uyğun ölçülmüş son aktivlər (VI- VII cədvəldən)	324 587, 62

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>, 01.01.2021

Kredit riski özlüyündə bank önündə kredit öhdəliklərinin III tərəf baxımdan edilməməsi riskini göstərir. Kredit risklərinin kəmiyyətinin müəyyən edilməsi yalnız müxtəlif müştəri üçün kreditin verilməməsi ehtimalının hesablanması sayılır. O, eləcə də risklərin xüsusi olaraq müştəriyə yaxud sənaye üçün konsentrasiyasını və girovun qiymətinə dəyişiklikləri göstərməlidir. Bu tip informasiyalar bütün kredit göstəricisi və yaxud müxtəlif kreditlər üzrə risklərin müəyyən edilməsi üçün analiz olunmalıdır.

Cədvəl 9: AccessBank:30 Dekabr 2020 (min. AZN) Kredit Risklərinin təhlili

İqtisadi Sahələr	Kreditlər		Zamanı ötmüş kreditlər	
	Vətəndaş sayı	Dəyər	Dəyər	Porfeldə çəkisi (%)
Ticarət	28 094	151 727	1322	0, 88%
Xidmət	17 694	51 750	108	0, 39%
Daşınma	3 532	5 716	65	1, 10%
İstehsal	3 665	16 354	235	1, 46%
Kənd təsərrüfatı	29 695	30 879	350	0, 89%
İnşaat	7	532	0	0, 00%
İstehlak kreditləri	36 223	24 951	67	0, 27%
Əməkdaşlara	678	6 323	5	0, 08%
Başqa	3	69	42	88, 05%
Toplam	119 498	297 364	2 259	0, 78%

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>, 01.01.2021

Kreditlərin risk göstəricisinə uyğun təsnifatı və yaradılmış ehtiyatlar Kreditlər risk göstəricisinə müvafiq Mərkəzi Bankın Aktivlərin təsnif olunması və mümkün ziyanın qarşılınması məqsədilə ehtiyatların yaradılma Qaydalarına uyğun olaraq tam formada bölünmüşdür.

Zamanı doldurmuş kreditlər - ödənişləri sənəddə göstərilən zamandan 30 təqvim müddətindən artıq gecikməsi olan kreditlər sayılır. Kreditlər risk göstəricisi üzrə təsnifat olunan zaman standart və qeyri-standard olaraq iki yerə ayrılır.

Standart formada olan kreditlərə - "qənaətbəxş" və "nəzarətdə saxlanılan olan kreditlər" daxildir.

Standart olmayan kreditlərə - "qeyri-qənaətbəxş", "təhlükəli" və "ümitsiz kreditlər" daxil olunur.

Nəzarətdə saxlanılan kreditlər - bankda həmin kateqoriyaya daxil olunan kreditlərə görə onun ümumi məbləğinin 10 faizi miqdarında adi ehtiyatlar qurulur.

Qənaətbəxş sayılmayan kreditlər - bankda həmin kateqoriyaya daxil olunan kreditlərə görə onun qeyd edilmiş məbləğinin 30 faizi miqdarında məqsədli ehtiyatlar qurulur.

Təhlükəli hesab edilən kreditlər - bankda həmin kateqoriyaya daxil olunan kreditlər üçün qeyd edilmiş məbləğinin 60 faizi miqdarında məqsədli ehtiyatlar qurulur.

Cədvəl 10: AccessBankın 30 Dekabr 2020 (min . AZN)

Təsvir	Məbləğ	Kredit Portfelində xüsusi çəkisi (%)
Zamanı ötmüş kreditlər	2 264, 32	0, 78%
Standart kreditlər, həmçinin	277 765, 58	93. 45%
Qənaətbəxş kreditlər	275 852, 61	92. 75%
Nəzarətdə saxlanılan kreditlər	1 930, 26	0, 66%
Standart olmayan kreditlər, həmçinin	2 407. 05	1, 04%
Qənaət-bəxş olmayan kreditlər	291. 05	0, 12%
Təhlükəli kreditlər	263. 25	0, 09%
Ümitsiz kreditlər	1 869. 78	0, 65%
Qurulan ehtiyatlar, həmçinin	8162. 75	2, 76%
Adi ehtiyatlar	5723, 17	1. 95%
Məqsədyönlü ehtiyatlar	2 459, 60	0. 84%

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>, 01.01.2021

Kreditlərin həmçinin zamanı keçmiş kreditlərin iqtisadi sferalara uyğun bölünməsi Bankda kreditlərin iqtisadi sahələrə uyğun diversifikasiyası işləri görülür. Hər hansı iqtisadi bölmə kapitallaşdırdıqdan bankdaxili limitlər daxilində, qanunvericiliklə qadağan edilməyən və banka görə az riskli hesab edilən sektorlar

kapitallaşdırılır. Eləcə də iqtisadi sahələrə görə zamanı bitmiş kreditlər bank tərəfindən nəzarət edilir və məbləğə müvafiq ehtiyat qarşılır.

III FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARƏNDA DAXİLİ NƏZARƏT VƏ AUDİT SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3. 1. Kommersiya banklarında daxili nəzarət və audit sisteminin təkmilləşdirilməsi

Müasir şəraitdə bank nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi yollarının axtarışı elmi, nəzəri və praktik tədqiqatların xüsusi mövzudur. Buna görə də Azərbaycanda effektiv bank nəzarətinin yaradılması bank sisteminin inkişafının sabitliyi və böhrandan sonrakı dövrdə ölkə iqtisadiyyatının sabit inkişafı üçün vacib şərtidir.

Maliyyə planlaşdırmasında bankın ümumi rəhbərliyi, kapitalın ancaq daxili mənbədən -bölüşdürülməmiş qazanc hesabına artırılması şərtilə kapital adekvatlığının minimum səviyyədə qalması üçün bankın planlı dövrdə riskli aktivləri nə qədər sürətlə inkişaf etdirə biləcəyini müəyyənləşdirir. Bankın sahibləri də öz növbəsində səmərəlilik göstəricisinə ümumi rəhbərlik verirlər ki, gəlir gəlirliliyi daxili kapital mənbələrindəki artan riskləri əhatə etsin. Aşağıdakı göstəricilər səmərəlilik göstəricisi olaraq təyin olunur:

- Bank gəlirliliyi (xalis mənfəətin ümumi mənfəətə nisbəti - NP / GI)
- aktivlərin gəlirliliyi (ümumi mənfəətin riskli aktivlərə nisbəti - GI / RWA)
- kapital multiplikatoru (riskli aktivlərin kapitala nisbəti - RWA / C)
- mənfəət saxlama (bölüşdürülməmiş mənfəətin xalis mənfəətə nisbəti - UP / NP)

Kapital cəlb etmək üçün tələb olunan gəlirlilik dərəcəsi (UP / C) yuxarıdakı göstəricilərin vurma hasilini kimi müəyyən edilir. Xarici kapital cəlb edilmədiyi təqdirdə (məsələn, subordinasiya olunmuş kreditlər və ya əlavə səhm emissiyaları) riskli aktivlərin artım sürəti mənfəət gəlirliliyi dərəcəsini aşmamalıdır.

Bununla da, bu prinsipdə nəzərə alınan risklərin idarə olunması üçün tənzimləmə bazasının və direktorlar şurasının məsuliyyətinin təkmilləşdirilməsi zərurəti, riskli aktivlər ilə kapital artımı arasındakı əlaqəni tənzimləyən tənzimləyici

göstəricilər şəklində həyata keçirilə bilər. Bankların riskli aktivlər və kapitalın böyüməsi ilə ayaqlaşma ehtiyacı, zəifləyən iqtisadiyyat şəraitində xüsusilə vacibdir (Жихарева А. В. , 2017).

Bank sektorunun riskli aktivlərinin strukturundakı kredit riskinin payı 20%-dir; bu səbəbdən kredit nəzarət riski prinsipi tam nəzarətin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu prinsipə görə kredit riski daha yüksək sistem səviyyəsində nəzərə alınır. Hər növ riskləri (kredit balansı və balansdankənar əməliyyatlar) özündə cəmləşdirən və qarşı kontragent borcuna görə bankların zərər riskini aşan kredit riski zonası genişlənməmişdir. Kontragent riskindən əlavə banklar qarşı tərəfin istifadə etdiyi müxtəlif maliyyə alətlərinin riskini qiymətləndirməlidirlər. Bu prinsipi ortaya qoyan kriteriyalardan biri (SK7) nəzarətçinin banklar tərəfindən müəyyən edilmiş standartlara və bankların istifadə etdiyi tələblərə yanaşmalarını araşdırması və bankların bu yanaşmadan məhrum olma ehtimalını nəzərdən keçirməsidir.

Azərbaycanın bank sektorunda kapital adekvatlığını hesablamaq üçün kredit riskinin qiymətləndirilməsində sadələşdirilmiş standartlaşdırılmış yanaşma tətbiq olunur ki, buna görə aktivlərin və yaradılan ehtiyatların risk səviyyəsi nəzarətçinin müəyyən etdiyi risk faktoruna əsasən müəyyənləşdirilir.

Azərbaycanın bank sektorunda problemlə kreditlər üçün ehtiyatların yaradılması perspektivlərini nəzərə alaraq, aktivlərin keyfiyyətinin ilkin mərhələdə pisləşəcəyini və əks-dövriyyə ehtiyatlarının yaradılmasına ehtiyac olduğunu proqnozlaşdıran SK5 meyarının yerinə yetirilməsi daha vacibdir.

Azərbaycan banklarının maliyyə nəticələrinin ehtiyatlarının dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyinə görə əks-dövriyyə ehtiyatları makroiqtisadi şərtlər dəyişdikdə gəlirdəki gözlənilməz dəyişiklikləri azalda bilər, çünki onlar ancaq tarixi deyil, həmçinin uzunmüddətli zərərləri nəzərə alırlar.

Azərbaycan banklarının kredit portfəlləri yüksək dərəcədə kredit konsentrasiyası ilə xarakterizə olunur və böyük kreditlər adətən tərəflərin bankına bağlanaraq verilir.

Xüsusilə bankın sahibi və digər əlaqəli şəxslərlə əlaqəli əsassız kredit konsentrasiyası riski faktlarını müəyyən edərkən, bu banklarla əlaqəli ehtiyat tədbirləri tətbiq edilir, həmçinin konsentrasiya riskini azaltmaq üçün bir plan hazırlamağa ehtiyac duyulur (Мамедов З. Ф. , 2016).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə uyğun olaraq, makroiqtisadi sabitliyin daha da möhkəmləndirilməsi və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə bu sahədə koordinasiyalı siyasət yürüdür, habelə tənzimləmə və tətbiqetmə təcrübələrini tətbiq etmək makroiqtisadi sabitlik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyul 2016-cı il tarixli 995 nömrəli “Maliyyə Sabitliyi Şurasının yaradılması haqqında” Fərmanı 2020-ci ildə ləğv edilmiş və yerinə “İqtisadi Şura” verilmişdir. Şura Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, pandemiya sonrası dövrdə ölkənin milli inkişafını, formalaşmasını və tətbiqini təmin edə biləcək iqtisadi siyasətin strateji idarə olunması üçün yeni bir zəmin yaratdı.

Bankların şəffaflığını artırmaq üçün səhmdarların və bankların qəbul etdikləri qərarlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcək qanunvericiliyin hazırlanması planlaşdırılır. Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, əhəmiyyətli təsir dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- bankın idarəetmə orqanı tərəfindən nizamnamə kapitalında iştirakla bağlı qəbul edilmiş qərarın müəyyənləşdirilməsi;
- bankın və ya kollegial icra orqanının 50% məbləğində yeganə icra orqanının təyin edilməsi;
- Bankın İdarə Heyətinin 50% -dən çoxunun seçimi.

Hazırda banklarda gücləndirilmiş nəzarət prinsipi hökm sürür.

Gücləndirilmiş nəzarətin məqsədi sematik əməliyyatları müəyyənləşdirmək və problemlə aktivləri gizlətmək üçün banklar arasındakı iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsidir. Genişləndirilmiş hesabat bankların maliyyə vəziyyətinə təsirlərinin səviyyəsini, digər təşkilatların kapitalına yatırımlarını, bu təşkilatlarla

əmaliyyatları və fəaliyyətlərini idarə etmək qabiliyyətini, həmçinin gücləndirilmiş qrupun riskini və kapitalını müəyyənləşdirmək üçün hazırlanmışdır.

Sistemli riskin qiymətləndirilməsində beynəlxalq yanaşmanın istifadəsinə əsaslanaraq bank sektoru makroprudensial analiz və stres testlərini, həmçinin makroiqtisadi göstəriciləri və bank sektorunun əsas göstəricilərini birləşdirən makromodelin keyfiyyətini və ssenari testlərini yaxşılaşdırmağa davam edir . Makroprudensial nəzarətdə əks-tsiklik aspektdən istifadə təmin edilir.

Milli audit sistemini yaxşılaşdırmaq üçün audit məqsədlərini müəyyənləşdirmək, beynəlxalq standartlara və milli qaydalara uyğun bir metodologiya inkişaf etdirmək, həmçinin audit praktikasını, nəzəriyyə və beynəlxalq standartlar baxımından audit prosedurlarının elmi və iqtisadi ekspertizasını aparmaq lazımdır. Milli xidmət bazarının və audit xidmətinin effektivliyini təmin edən mexanizmlərin inkişafına ehtiyac var. Bazar iştirakçıları tərəfindən yoxlanılmadan audit rəyinin verilməsi kimi hadisələrə səbəb olan antidempinq mexanizmi qəbul edilməlidir (Мамедов Захид, 2016).

Qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan daxili audit aparmağa imkan verən proqram məhsulları hazırlamaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli praktiklər və akademiklər bir neçə ildir ki, daha çox milli qayda və şərtlərə uyğun beynəlxalq prinsiplərə əsaslanan təsirli audit texnologiyaları inkişaf etdirirlər. Bu cür texnologiyaların və proqram məhsullarının inkişafı nisbətən uzun və bahalıdır. Azərbaycan Respublikasında mövcud audit qaydaları sistemi, rəy bildirildikdən sonra planlaşdırma mərhələsində auditin keyfiyyətini qiymətləndirməyə, həmçinin tenderlər zamanı auditorları seçməyə imkan verir. Xüsusilə, auditorların müəyyən qruplara mənsubluğunu müəyyənləşdirməyə imkan verən, həmçinin birbaşa operatorların (auditorların sayı, satış həcmi) dərc olunmasının qarşısını alan bir reyting metodologiyası hazırlanmışdır. Lakin bu sistem hələ test mərhələsində deyil (Abbasbeyli M. A. , 2015).

Bankların daxili audit xidmətinin işçilərini yetişdirmək, peşəkarlıq səviyyəsini artırmaq söylərinə və işlərinə baxmayaraq, işçilərin peşə hazırlığı səviyyəsi qənaətbəxş deyil. Bu problemin həlləri aşağıdakı kimidir:

-iş yerində işçilərin praktik öyrədilməsi;

- obyektivliyi və qərəzliliyi, mənafelər toqquşmasını istisna etmək üçün bankın daxili audit xidməti işçilərinin rasionalizasiyası;

- Diplom (sertifikat) alınması şərti ilə daxili auditorları beynəlxalq əhəmiyyətli audit birliklərində təlim keçməyə təşviq etmək.

İnanırıq ki, bu sahədə ölkədə aparılan tədbirlər və islahatlar, bank sektorunda maliyyə nəzarətinin etibarlılığını və səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, bank fəaliyyətində iştirak edən hər bir tərəflərin maraqlarını təmin etmək imkanı yaradacaqdır.

Nəzarətin bank təşkilatı işçilərinin davranışlarına mənfi təsirlərindən qaçınmağa və bununla da onun effektivliyini artırmağa yönəlmiş aşağıdakı tövsiyələri təklif edə bilərik.

1. İcraçılar tərəfindən yaxşı qəbul edilmiş mənalı və əldə edilə bilən performans standartlarının hazırlanması və qəbul edilməsi. İstifadə olunan qiymətləndirmələrin adekvat və ədalətli şəkildə əks etdirildiyini müştərilər hiss etməlidirlər. Buna görə müəyyən edilmiş standartların işçilər tərəfindən qəbul edilməsini və təsdiqlənməsini təmin etmək üçün səy göstərmək lazımdır. Nəzarət tədbirləri hazırlayarkən standartlara çatmaq üçün motivasiyanın müsbət rolunu nəzərə almaq lazımdır. Standart qeyri-real və ya ədalətsiz yüksək kimi qəbul edilirsə, işçilərin buna nail olmaq motivasiyasını məhv edə bilər.

2. Əməliyyat geri əlaqə ilə ikitərəfli ünsiyyətin təşkili. Tabeliyində olan bir şəxsin idarəetmə sistemi ilə bağlı hər hansı bir problemi varsa, o zaman rəhbərliyin məlumatı öz zərərinə istifadə edəcəyindən qorxmadan açıq şəkildə müzakirə edə bilməlidir. 0

3.Nəzarət dairəsinin məqbul məhdudluğu. Rəhbərlik əsəbi vəziyyətə və məhsuldarlığın azalmasına səbəb ola biləcək çox sayda nəzarət və hesabat forması ilə bank işçilərini yükləməməlidir.

4.Standarta çatmaq üçün mükafat. İşçilərin bank təşkilatının mənafeyi naminə tam fədakarlığa həvəsləndirilməsi üçün müəyyən edilmiş fəaliyyət göstəricilərinə nail olduqları üçün onları kifayət qədər mükafatlandırmaq lazımdır.

Bu tövsiyələrə əsasən, bir bank təşkilatında effektiv nəzarət sistemlərinin yaradılması üçün zəmin yaradan aşağıdakı tələblər təklif edilə bilər:

1.Nəzarətin effektivliyi, təşkilatın məqsədlərinə çatmaqda müvəffəqiyyəti və faydası ilə müəyyənləşdirilməlidir (nəzarətdən fayda əldə etmək, idarəetmə sisteminin tətbiqi və istismar xərclərini azaltmaq).

2.Nəzarətin insanların (işçilərin) davranışına təsirini istisna etmək lazımdır.

3.Əsas nəzarət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün şərait yaradılmalıdır.

4.Nəzarətin həcmi və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində onun effektivliyi və səmərəliliyi nəzərə alınmalıdır.

Təşkilatın məqsədlərinə çatmasını təmin etmək üçün nəzarət bank təşkilatının ümumi prioritetlərini əks etdirməyə və onların dəstəklənməsinə yönəldilməlidir. Daxili nəzarət ancaq təşkilat həqiqətən istədiyi hədəflərə çatdıqda və gələcəkdə mövcudluğunu və inkişafını təmin edən yeni hədəflər formalaşdırma bildikdə təsirli adlandırılı bilər.

3.2. Daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin təhlili və daxili nəzarət sisteminin təşkilində səmərəliliyinin yüksəldilməsi

Daxili audit sisteminin təşkil olunmasına şirkətin sahibləri və yüksək rəhbərliyi qərar verir. Bu qərar bir çox amillər nəzərə alınmaqla hazırlanır: bunların arasında bir işə sahib olmaq və idarəetmə funksiyalarının ayrılması, fəaliyyət miqyası və

təşkilatın struktur təsiri, aktivlərinin coğrafi bölgüsü, təşkilatın fəaliyyətinə xas olan risk səviyyəsi.

Qeyd etmək vacibdir ki, bir kommersiya müəssisələrində daxili auditin həyata keçirilməsinin iqtisadi məqsədəuyğunluğu nəzərə alınmalıdır. Müəssisə kiçikdirsə, çox güman ki, daxili audit sisteminə ehtiyac yoxdur. Ancaq fəaliyyət miqyasının artması, təşkilatın böyüməsi, eləcə də idarəetmə proseslərinin çətinləşməsi ilə sahiblər və menecerlər davam edən dəyişikliklərə baxmayaraq təşkilatın fəaliyyətinin nəzarət altında olduğu illüziyasına sahib ola bilərlər. Lakin əslində rəhbərlik artıq fəaliyyətin hər bir aspektlərinə tam nəzarət edə bilmir. Bu zaman daxili audit çox faydalı olur.

Bir çox təşkilatın ayrı sahiblik və nəzarət funksiyaları vardır. Sahiblər, cari işlərin təfərrüatlarını nəzərə almadıqları halda birbaşa idarəetmə üçün ixtisaslı menecerləri işə götürdükləri müddətdə bir strategiyanın hazırlanması, təşkilatın inkişafı üçün istiqamətlərin axtarışı ilə məşğul olurlar. Eyni zamanda, rəhbərliyin fəaliyyətinə və təşkilatın ümumi vəziyyətinə nəzarət məsələsi sahiblər üçün xüsusilə aktual olur. Bu vəziyyətdə daxili audit sistemi korporativ idarəetmənin vacib bir komponentinə çevrilir və mülkiyyətçilər tərəfindən menecerlərin, muzzdlu menecerlərin fəaliyyətinə nəzarətin ən təsirli vasitəsi kimi çıxış edir (Одегова, Н. А, 2019: s. 50)

Daxili auditin ancaq sahiblər üçün deyil, həmçinin təşkilatın rəhbərliyi üçün də vacib olduğunu qeyd etmək vacibdir. Menecerlərin əsas vəzifəsi müəyyən olunmuş hədəflərə ən səmərəli şəkildə çatmaqla yanaşı, işi idarə etməkdir. Bu vəzifənin uğurla başa çatması böyük dərəcədə iki amildən asılıdır:

- düzgün və vaxtında idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün menecerin hər bir lazımi məlumatları varmı;
- qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarət üçün effektiv bir sistemin olub-olmaması.

Menecerlər vəziyyəti həmişə obyektiv qiymətləndirə bilmirlər, çünki iş menecmenti onlar üçün gündəlik işlərinin ancaq bir hissəsinə çevrilmişdir. Bir

menecer hər bir proseslərin onun nəzarəti altında olduğunu düşünsə də, ümumiyyətlə müvafiq məlumatları toplamaq, işləmək və qurmaq üçün vaxtı və xüsusi bacarığı yoxdur. Daxili audit, spesifikliyinə görə, təşkilatın fəaliyyətinin hər bir aspektləri və məlumatların ümumiləşdirilməsi və təhlili üçün alətlər barədə məlumatlara malikdir. Buna görə daxili audit xidməti ilə sıx qarşılıqlı əlaqə idarəetmə qərar qəbuletmə effektivliyini artırır. Məhz daxili audit rəhbərin işlərə yeni bir şəkildə baxmasına və qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının icra keyfiyyətini qiymətləndirməsinə kömək edən obyektiv məlumat mənbəyidir.

Daxili audit geniş filial şəbəkəsi olan təşkilatlar üçün xüsusilə vacibdir. Bu vəziyyətdə daxili auditin əhəmiyyəti rəhbərin (əsas) təşkilatın filialların (törəmə müəssisələrin) fəaliyyəti barədə vaxtında obyektiv məlumat alması zərurəti ilə müəyyən edilir. Lakin onlar öz növbəsində daxili audiddən də böyük fayda əldə edə bilirlər. Birincisi, daşıyıcısı fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə görə daxili audit olan ayrı-ayrı şöbələrin işindəki ən yaxşı təcrübələrlə tanış olmaq imkanı var. İkincisi, daxili audit filiallara (törəmə müəssisələrə), baş ofislərə təşkilatın siyasət və prosedurlarını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

Bəzi müəlliflər daxili auditin təşkili və təkmilləşdirilməsi zamanı şirkət rəhbərliyinin qarşılaşdığı fərqli problemləri vurğulayırlar. Bəzilərini daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Kommersiya müəssisələrində daxili audit xidmətini təşkil edərkən ortaya çıxan dörd əsas problem var.

Birincisi, təşkilat sahibləri və rəhbərliyinin güc bölgüsü və nəzarət üçün məsuliyyət məsələsinə münasibəti ilə əlaqədardır. Bir tərəfdən, idarəetmə sistemindəki daxili audit xidmətinin əsas vəzifələrindən biri də təşkilatın daxili nəzarət sistemi (DNS) ilə daxili və ya xarici dəyişikliklər arasında əks əlaqə yaratmaqdır. Digər tərəfdən, bu o demək deyil ki, qurumda DNS-nin qurulmasına görə hər bir məsuliyyəti daxili audit xidməti daşıyır.

İkincisi, kommersiya müəssisəsinin hədəflərinə çatmasına mənfi təsir göstərən artıq baş vermiş hadisələrin müəyyənləşdirilməsinə və qiymətləndirilməsinə kömək

edən bir mexanizm kimi nəzarət etmək üçün inkişaf etmiş münasibətdən qaynaqlanır. Bununla da, nəzarətin idarəetmə sisteminin ayrılmaz hissəsi deyil, əsas məqsədi təşkilatın işçiləri tərəfindən buraxılmış səhvləri müəyyənləşdirmək və sonrakı təşkilati və ya kadr qərarlarını qəbul etmək olan bir cəzalandırma funksiyası olduğuna dair fikir formalaşır.

Üçüncüsü, təşkilatın sahibləri və menecerlərinin yanaşmasıdır və bununla daxili auditin dəyəri qurumun daxili audit funksiyasını saxladığı xərclə ölçülür. Bu yanaşma iş nöqteyi-nəzərindən başa düşüləndir, lakin bu fəaliyyət növünün qiymətləndirilməsində tam tətbiq olunmur.

Kommersiya müəssisələrində daxili auditin inkişafının bu mərhələsində dördüncü və ən əhəmiyyətli daxili audit sahəsində ixtisaslı kadr çatışmazlığıdır.

Bununla da, daxili auditin aşağıdakı aktual problemləri müəyyən edilə bilər:

- birincisi, milli qanunvericiliyində daxili audit üçün praktik olaraq heç bir əsas yoxdur, ancaq son illərdə bu sahədə müsbət tendensiya müşahidə olunur, yoxlamaların təşkili ilə bağlı daha çox məqalə dərc olunur, “Keyfiyyət İdarəetmə Metodları” jurnalında “Audit toqquşmaları” bölməsi çıxır. bu problem, heç olmasa qismən;

- ikincisi, əmək bazarında yüksək səviyyəli daxili audit mütəxəssisi azdır, çünki universitetlər bu cür mütəxəssis hazırlamır, sadəcə belə bir təhsil sahəsi (ixtisas) yoxdur;

-üçüncüsü, daxili auditorların təşkilatdakı səhv yerləşdirilməsi, müstəqilliklərinin pozulması, təşkilat rəhbərliyi tərəfindən daxili audit vəzifələrini başa düşməməsi - hər bir bunlar daxili audit xidmətinin effektivliyini azaldır.

Təşkilat rəhbərliyinin daxili yoxlamaların aparılmasına münasibəti və auditorların özlərinin işinin xüsusiyyətləri ilə əlaqəli problemləri də vurğulamaq lazımdır. Adətən yerli daxili nəzarət aktlarının hazırlanması baş mühasibə həvalə olunur. Həmcinin, bu şəkildə ticarət müəssisə və təşkilatlar üçün daxili nəzarətə dair bir çox sənədin hazırlanması və tətbiqi üçün ətraflı tövsiyələr hazırlanmamışdır (Мельник, М. В 2018: s. 201).

Bununla da, daxili auditin təşkilində liderin rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Rəsmi qaydada təyin olunmuş prosedurlar ideoloji dəstək olmadan müvafiq qayıdışı təmin etməyəcəkdir. Hər hansı digər proses kimi, liderin lider rolunu olmadan nəzarət zəruriliyini itirəcək və çox vaxt rəhbərlik daxili auditin nəticələrini işçiləri cəzalandırmaq üçün əsas kimi istifadə edir. Bu mövqə üzündən komandada həyəcan verici bir vəziyyət yaranır və bu da uyğunsuzluqları gizlətməyə cəhd göstərir. Bu vəziyyətdə menecerin uyğunsuzluqların təşkilatın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir fürsət olduğunu başa düşməsi vacibdir. Daxili audit zamanı aşkar olunmayan hər şey xarici audit zamanı aşkar edilə bilər. Ancaq bunun kökündən əks bir problem də var: uyğunsuzluqlar aşkar edildikdə, rəhbərlik onları qəbul edən işçilərə münasibətdə liberaldır. Bir menecer uyğunsuzluqların səbəblərini öyrənməyə çalışmadıqda, onlarla birbaşa əlaqəsi olan işçilərlə danışmadığı və hər şeyi əyləcdə sərbəst buraxdığı, komandanın gözündə yaxşı olmağa çalışdığı zaman, hər bir bunlar işçilərin yoxlama prosesinə və düzəldici işlərə qarşı qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz bir münasibətə səbəb olur, uyğunsuzluqları gizlətmək cəhdlərinə səbəb olur (Кощанов О. Ю, 2020: s. 190). Bu vəziyyətdə menecerin uyğunsuzluqların təşkilatın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir fürsət olduğunu başa düşməsi vacibdir. Təsirli bir daxili nəzarət sisteminin qurulması, rəhbərin bu müddətdə təşkilatda daxili nəzarətin tətbiqinə və inkişafına lazımi diqqət yetirərək bu müddətdə əsas rol oynadığı bir vəziyyətdə həyata keçirilir. Bu vəziyyətdə, yüksək rəhbərlik ancaq effektiv daxili nəzarətin təşkili üçün məsuliyyət daşımır, həmçinin təşkilatın işçiləri ilə qarşılıqlı əlaqədə bu fəaliyyətin təşkilatın ümumi, o cümlədən strateji hədəflərinə çatmaq üçün əhəmiyyətini vurğulayır.

Fikrimizcə, kommertiya müəssisələrində daxili auditin təşkilində əsas problem daxili auditin məqsədlərinin düzgün yerləşdirilməməsi və səhv başa düşülməsidir. Səbəb daxili auditin əhəmiyyətini görməməzliyə vurmağın yanlış tarixi meyində görünür. Mövcud iqtisadi böhranın bir çox şirkətin rəhbərliyini daxili auditə münasibətlərini dəyişdirmə ehtiyacına inandırdığına və ya hələ də inandıracağına ümid edilir.

Bu problemlərə, xüsusən daxili auditorların müstəqilliyinin pozulmasına məhəl qoymamaq, düzgün olmayan audit nəticələrinə və nəticədə şirkətin maliyyə vəziyyətinin və fəaliyyətinin səmərəliliyinin pisləşməsinə səbəb olur.

Buna görə də, bu problemləri ortadan qaldırmaq üçün düzgün hazırlanmış metodologiyaya sahib olmaq çox vacibdir. Kommersiya müəssisələrində daxili audit ilə bağlı problemləri həll etmək üçün aşağıdakılar lazımdır:

- effektiv daxili nəzarəti təmin etmək üçün məsuliyyət sahələrini bölmək;
- daxili audit yaradarkən əsas müştərilərlə dərhal razılaşmaq və təşkilatdakı nəzarət funksiyası barədə ortaq bir anlayışa gəlmək lazımdır.

Kommersiya müəssisələrində daxili nəzarət sisteminin qurulması daxili auditin vəzifəsi deyil, rəhbərliyin birbaşa və dərhal vəzifəsidir. Daxili audit prosedurların hazırlanması mərhələsində məsləhət xidmətləri göstərə bilər və Bununla da şirkət üçün böyük fayda verə bilər, lakin daxili nəzarət sisteminin yaradılması və saxlanması üçün məsuliyyət daşımır:

- daxili auditin qiymətləndirilməsi daxili audit xidmətinin saxlanması üçün xərc kimi deyil, faydalılığı baxımından həyata keçirilməlidir. Daxili audit xidmətinin işinin qiymətləndirilməsi daxili auditorlarla sıx əlaqədə olan və işlərinin nəticələrini görənlərin təşkilatın meneceri tərəfindən verilə bilər;

- bu mövzuda təlim proqramları və seminarlar yaratmaqla və audit və nəzarət sahəsindəki mütəxəssislər arasında təcrübə mübadiləsi yolu ilə daxili audit sahəsində mütəxəssislərin təhsili və peşəkar inkişafının aparılması lazımdır. Daxili audit xidmətinin məqsədlərinə əsaslanaraq, əməkdaşlarının ancaq risklər, audit və daxili nəzarət sahələrində peşəkar olmaları nəzərdə tutulur. Daxili auditorlar təşkilatın əsas sahələrini bilməli və müxtəlif iş proseslərinə xas olan riskləri yaxşı bilməli: satınalma, satış, maddi-texniki təchizat, maliyyə və s.

Qeyd olunan çatışmazlıqlar arasında nəticəsiz bir yoxlama və ya qüsurların aradan qaldırılmasına dair bir monitoring yer alır. İdarəetmə problemlərini müəyyənləşdirmək və nəzarətin fəaliyyətini davam etdirməsini təmin etmək üçün daxili audit və monitoring aparılmalıdır.

Bankların praktikasında bir çox hallarda qeyd edilmişdir: audit prosedurlarının qeyri-kafiliyi daxili nəzarətin çatışmazlıqlarını müəyyənləşdirməyə imkan vermir və ya auditorların problemləri müəyyənləşdirməsinə baxmayaraq, bank rəhbərliyi tərəfindən çatışmazlıqların düzəldilməsini təmin edən prosedurların olmaması onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu proses hər bir daxili nəzarət alt sistemlərinin fəaliyyətinə dair lazımi məlumatları təqdim etmək üçün hazırlanmış bir mexanizm kimi müəssisələrdə effektiv və daimi daxili audit xidmətinin yaradılmasının vacibliyini vurğulayır.

Bununla da, bu gün daxili auditin geniş imkanlarını nümayiş etdirməsi və təşkilat sahibləri və rəhbərliyi üçün zəruriliyini sübut etməsi üçün əlverişli şərtlər mövcuddur. Öz növbəsində, təşkilat sahibləri və rəhbərliyi iş səmərəliliyinin artırılması üçün güclü bir vasitəyə sahib ola bilərlər.

3.3. Kommersiya banklarında daxili nəzarət sisteminin və daxili audit xidmətinin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr

Daxili audit sisteminin təşkil olunmasına şirkətin sahibləri və yüksək rəhbərliyi qərar verir. Bu qərar bir çox amillər nəzərə alınmaqla hazırlanır: bunların arasında bir işə sahib olmaq və idarəetmə funksiyalarının ayrılması, fəaliyyət miqyası və təşkilatın struktur təsiri, aktivlərinin coğrafi bölgüsü, təşkilatın fəaliyyətinə xas olan risk səviyyəsi.

Qeyd etmək vacibdir ki, bir kommersiya müəssisələrində daxili auditin həyata keçirilməsinin iqtisadi məqsədəuyğunluğu nəzərə alınmalıdır. Müəssisə kiçikdirsə, çox güman ki, daxili audit sisteminə ehtiyac yoxdur. Ancaq fəaliyyət miqyasının artması, təşkilatın böyüməsi, eləcə də idarəetmə proseslərinin çətinləşməsi ilə sahiblər və menecerlər davam edən dəyişikliklərə baxmayaraq təşkilatın fəaliyyətinin nəzarət altında olduğu illüziyasına sahib ola bilərlər. Lakin əslində rəhbərlik artıq fəaliyyətin bütün aspektlərinə tam nəzarət edə bilmir. Bu zaman daxili audit çox faydalı olur.

Bir çox təşkilatın ayrı sahiblik və nəzarət funksiyaları vardır. Sahiblər, cari işlərin tərffüatlarını nəzərə almadıqları halda birbaşa idarəetmə üçün ixtisaslı menecerləri işə götürdükləri müddətdə bir strategiyanın hazırlanması, təşkilatın inkişafı üçün istiqamətlərin axtarışı ilə məşğul olurlar. Eyni zamanda, rəhbərliyin fəaliyyətinə və təşkilatın ümumi vəziyyətinə nəzarət məsələsi sahiblər üçün xüsusilə aktual olur. Bu vəziyyətdə daxili audit sistemi korporativ idarəetmənin vacib bir komponentinə çevrilir və mülkiyyətçilər tərəfindən menecerlərin, mzdlu menecerlərin fəaliyyətinə nəzarətin ən təsirli vasitəsi kimi çıxış edir (Одегова, Н. А, 2019: s. 50)

Daxili auditin yalnız sahiblər üçün deyil, həm də təşkilatın rəhbərliyi üçün də vacib olduğunu qeyd etmək vacibdir. Menecerlərin əsas vəzifəsi müəyyən olunmuş hədəflərə ən səmərəli şəkildə çatmaqla yanaşı, işi idarə etməkdir. Bu vəzifənin uğurla başa çatması böyük dərəcədə iki amildən asılıdır:

- düzgün və vaxtında idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün menecerin bütün lazımi məlumatları varmı;
- qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarət üçün effektiv bir sistemin olub-olmaması.

Menecerlər vəziyyəti həmişə obyektiv qiymətləndirə bilmirlər, çünki iş menecmenti onlar üçün gündəlik işlərinin yalnız bir hissəsinə çevrilmişdir. Bir menecer bütün proseslərin onun nəzarəti altında olduğunu düşünsə də, ümumiyyətlə müvafiq məlumatları toplamaq, işləmək və qurmaq üçün vaxtı və xüsusi bacarığı yoxdur. Daxili audit, spesifikasiyinə görə, təşkilatın fəaliyyətinin bütün aspektləri və məlumatların ümumiləşdirilməsi və təhlili üçün alətlər barədə məlumatlara malikdir. Buna görə daxili audit xidməti ilə sıx qarşılıqlı əlaqə idarəetmə qərar qəbuletmə effektivliyini artırır. Məhz daxili audit rəhbərin işlərə yeni bir şəkildə baxmasına və qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının icra keyfiyyətini qiymətləndirməsinə kömək edən obyektiv məlumat mənbəyidir.

Daxili audit geniş filial şəbəkəsi olan təşkilatlar və təşkilatlar üçün xüsusilə vacibdir. Bu vəziyyətdə daxili auditin əhəmiyyəti rəhbərin (əsas) təşkilatın filialların

(törəmə müəssisələrin) fəaliyyəti barədə vaxtında obyektiv məlumat alması zərurəti ilə müəyyən edilir. Lakin onlar öz növbəsində daxili auditdən də böyük fayda əldə edə bilirlər. Birincisi, daşıyıcısı fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə görə daxili audit olan ayrı-ayrı şöbələrin işindəki ən yaxşı təcrübələrlə tanış olmaq imkanı var. İkincisi, daxili audit filiallara (törəmə müəssisələrə), baş ofislərə təşkilatın siyasət və prosedurlarını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

Bir sıra müəlliflər daxili auditin təşkili və təkmilləşdirilməsi zamanı şirkət rəhbərliyinin qarşılaşdığı fərqli problemləri vurğulayırlar. Bəzilərini daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Kommersiya müəssisələrində daxili audit xidmətini təşkil edərkən ortaya çıxan dörd əsas problem var.

Birincisi, təşkilat sahibləri və rəhbərliyinin güc bölgüsü və nəzarət üçün məsuliyyət məsələsinə münasibəti ilə əlaqədardır. Bir tərəfdən, idarəetmə sistemindəki daxili audit xidmətinin əsas vəzifələrindən biri də təşkilatın daxili nəzarət sistemi (DNS) ilə daxili və ya xarici dəyişikliklər arasında əks əlaqə yaratmaqdır. Digər tərəfdən, bu o demək deyil ki, qurumda DNS-nin qurulmasına görə bütün məsuliyyəti daxili audit xidməti daşıyır.

İkincisi, kommersiya müəssisəsinin hədəflərinə çatmasına mənfi təsir göstərən artıq baş vermiş hadisələrin müəyyənləşdirilməsinə və qiymətləndirilməsinə kömək edən bir mexanizm kimi nəzarət etmək üçün inkişaf etmiş münasibətdən qaynaqlanır. Beləliklə, nəzarətin idarəetmə sisteminin ayrılmaz hissəsi deyil, əsas məqsədi təşkilatın işçiləri tərəfindən buraxılmış səhvləri müəyyənləşdirmək və sonrakı təşkilati və ya kadr qərarlarını qəbul etmək olan bir cəzalandırma funksiyası olduğuna dair fikir formalaşır.

Üçüncüsü, təşkilatın sahibləri və menecerlərinin yanaşmasıdır və bununla daxili auditin dəyəri qurumun daxili audit funksiyasını saxladığı xərclə ölçülür. Bu yanaşma iş nöqtəyi-nəzərindən başa düşüləndir, lakin bu fəaliyyət növünün qiymətləndirilməsində tam tətbiq olunmur.

Kommersiya müəssisələrində daxili auditin inkişafının bu mərhələsində dördüncü və ən əhəmiyyətli daxili audit sahəsində ixtisaslı kadr çatışmazlığıdır.

Beləliklə, daxili auditin aşağıdakı aktual problemləri müəyyən edilə bilər:

- birincisi, milli qanunvericiliyində daxili audit üçün praktik olaraq heç bir əsas yoxdur, yalnız son illərdə bu sahədə müsbət tendensiya müşahidə olunur, yoxlamaların təşkili ilə bağlı daha çox məqalə dərc olunur, “Keyfiyyət İdarəetmə Metodları” jurnalında “Audit toqquşmaları” bölməsi çıxır. Bu problem, heç olmasa qismən;

- ikincisi, əmək bazarında yüksək səviyyəli daxili audit mütəxəssisi azdır, çünki universitetlər bu cür mütəxəssis hazırlamır, sadəcə belə bir təhsil sahəsi (ixtisas) yoxdur;

- üçüncüsü, daxili auditorların təşkilatdakı səhv yerləşdirilməsi, müstəqilliklərinin pozulması, təşkilat rəhbərliyi tərəfindən daxili audit vəzifələrini başa düşməməsi - bütün bunlar daxili audit xidmətinin effektivliyini azaldır.

Təşkilat rəhbərliyinin daxili yoxlamaların aparılmasına münasibəti və auditorların özlərinin işinin xüsusiyyətləri ilə əlaqəli problemləri də vurğulamaq lazımdır. Adətən yerli daxili nəzarət aktlarının hazırlanması baş mühasibə həvalə olunur. Həmcinin, bu şəkildə ticarət müəssisə və təşkilatlar üçün daxili nəzarətə dair bir çox sənədin hazırlanması və tətbiqi üçün ətraflı tövsiyələr hazırlanmamışdır (Мельник, М. В 2018: s. 201).

Beləliklə, daxili auditin təşkilində liderin rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Rəsmi qaydada təyin olunmuş prosedurlar ideoloji dəstək olmadan müvafiq qayıdışı təmin etməyəcəkdir. Hər hansı digər proses kimi, liderin lider rolu olmadan nəzarət zəruriliyini itirəcək və çox vaxt rəhbərlik daxili auditin nəticələrini işçiləri cəzalandırmaq üçün əsas kimi istifadə edir. Bu mövqe üzündən komandada həyəcan verici bir vəziyyət yaranır və bu da uyğunsuzluqları gizlətməyə cəhd göstərir. Bu vəziyyətdə menecerin uyğunsuzluqların təşkilatın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir fürsət olduğunu başa düşməsi vacibdir. Daxili audit zamanı aşkar olunmayan hər şey xarici audit zamanı aşkar edilə bilər. Ancaq bunun kökündən əks bir problem də

var: uyğunsuzluqlar aşkar edildikdə, rəhbərlik onları qəbul edən işçilərə münasibətdə liberaldır. Bir menecer uyğunsuzluqların səbəblərini öyrənməyə çalışmadıqda, onlarla birbaşa əlaqəsi olan işçilərlə danışmadığı və hər şeyi əyləcdə sərbəst buraxdığı, komandanın gözündə yaxşı olmağa çalışdığı zaman, bütün bunlar işçilərin yoxlama prosesinə və düzəldici işlərə qarşı qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz bir münasibətə səbəb olur. uyğunsuzluqları gizlətmək cəhdlərinə səbəb olur. Bu vəziyyətdə menecerin uyğunsuzluqların təşkilatın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir fürsət olduğunu başa düşməsi vacibdir. Daxili audit zamanı aşkar olunmayan hər şey xarici audit zamanı aşkar edilə bilər. Ancaq bunun kökündən əks bir problem də var: uyğunsuzluqlar aşkar edildikdə, rəhbərlik onları qəbul edən işçilərə münasibətdə liberaldır. Bir menecer uyğunsuzluqların baş verməsinin səbəblərini öyrənməyə çalışmadıqda, onlarla birbaşa əlaqəsi olan işçilərlə danışmadığı və əyləcdəki hər şeyi sərbəst buraxdığı, kollektivin gözündə yaxşı olmağa çalışdığı zaman, bütün bunlar işçilərin yoxlama prosesinə və düzəldici hərəkətlərə qarşı qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz bir münasibətə səbəb olur. uyğunsuzluqları gizlətmək cəhdlərinə səbəb olur (Кошанов О. Ю, 2020: s. 190). Bu vəziyyətdə menecerin uyğunsuzluqların təşkilatın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir fürsət olduğunu başa düşməsi vacibdir. Daxili audit zamanı aşkar olunmayan hər şey xarici audit zamanı aşkar edilə bilər. Ancaq bunun kökündən əks bir problem də var: uyğunsuzluqlar aşkar edildikdə, rəhbərlik onları qəbul edən işçilərə münasibətdə liberaldır. Bir menecer uyğunsuzluqların baş verməsinin səbəblərini öyrənməyə çalışmadıqda, onlarla birbaşa əlaqəsi olan işçilərlə danışmadığı və əyləcdəki hər şeyi sərbəst buraxdığı, kollektivin gözündə yaxşı olmağa çalışdığı zaman, bütün bunlar işçilərin yoxlama prosesinə və düzəldici hərəkətlərə qarşı qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz bir münasibətə səbəb olur. uyğunsuzluqların təşkilatın fəaliyyətində inkişaf üçün bir fürsət olduğunu. Daxili audit zamanı aşkar olunmayan hər şey xarici audit zamanı aşkar edilə bilər. Ancaq bunun kökündən əks bir problem də var: uyğunsuzluqlar aşkar edildikdə, rəhbərlik onları qəbul edən işçilərə münasibətdə liberaldır. Bir menecer uyğunsuzluqların səbəblərini öyrənməyə çalışmadıqda,

onlarla birbaşa əlaqəsi olan işçilərlə danışmadığı və hər şeyi əyləcdə sərbəst buraxdığı, komandanın gözündə yaxşı olmağa çalışdığı zaman, bütün bunlar işçilərin yoxlama prosesinə və düzəldici hərəkətlərə qarşı qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz bir münasibətə səbəb olur. Uyğunsuzluqların təşkilatın fəaliyyətində inkişaf üçün bir fürsət olduğunu. Daxili audit zamanı aşkar olunmayan hər şey xarici audit zamanı aşkar edilə bilər. Ancaq bunun kökündən əks bir problem də var: uyğunsuzluqlar aşkar edildikdə, rəhbərlik onları qəbul edən işçilərə münasibətdə liberaldir. Bir menecer uyğunsuzluqların səbəblərini öyrənməyə çalışmadıqda, onlarla birbaşa əlaqəsi olan işçilərlə danışmadığı və hər şeyi əyləcdə sərbəst buraxdığı, komandanın gözündə yaxşı olmağa çalışdığı zaman, bütün bunlar işçilərin yoxlama prosesinə və düzəldici hərəkətlərə qarşı qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz bir münasibətə səbəb olur. Ancaq bunun kökündən əks bir problem də var: uyğunsuzluqlar aşkar edildikdə, rəhbərlik onları qəbul edən işçilərə münasibətdə liberaldir. Bir menecer uyğunsuzluqların baş verməsinin səbəblərini öyrənməyə çalışmadıqda, onlarla birbaşa əlaqəsi olan işçilərlə danışmadığı və əyləcdəki hər şeyi sərbəst buraxdığı, kollektivin gözündə yaxşı olmağa çalışdığı zaman, bütün bunlar işçilərin yoxlama prosesinə və düzəldici hərəkətlərə qarşı qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz bir münasibətə səbəb olur. Ancaq bunun kökündən əks bir problem də var: uyğunsuzluqlar aşkar edildikdə, rəhbərlik onları qəbul edən işçilərə münasibətdə liberaldir. Bir menecer uyğunsuzluqların səbəblərini öyrənməyə çalışmadıqda, onlarla birbaşa əlaqəsi olan işçilərlə danışmadığı və hər şeyi əyləcdə sərbəst buraxdığı, komandanın gözündə yaxşı olmağa çalışdığı zaman, bütün bunlar işçilərin yoxlama prosesinə və düzəldici işlərə qarşı qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz bir münasibətə səbəb olur.

Həmçinin, üst rəhbərliyin audit üçün məsuliyyətdən imtina etməsi və tamamilə keyfiyyət şöbəsinin mütəxəssislərinə köçürməsidir. Ancaq təsirli bir daxili nəzarət sisteminin qurulması, rəhbərin bu müddətdə təşkilatda daxili nəzarətin tətbiqinə və inkişafına lazımı diqqət yetirərək bu müddətdə əsas rol oynadığı bir vəziyyətdə həyata keçirilir. Bu vəziyyətdə, yüksək rəhbərlik yalnız effektiv daxili nəzarətin

təşkilə üçün məsuliyyət daşımır, həm də təşkilatın işçiləri ilə qarşılıqlı əlaqədə bu fəaliyyətin təşkilatın ümumi, o cümlədən strateji hədəflərinə çatmaq üçün əhəmiyyətini vurğulayır.

Fikrimizcə, kommərsiya müəssisələrində daxili auditin təşkilində əsas problem daxili auditin məqsədlərinin düzgün yerləşdirilməməsi və səhv başa düşülməsidir. Səbəb daxili auditin əhəmiyyətini görməməzliyə vurmağın yanlış tarixi meyində görünür. Həqiqətən, ölkə iqtisadiyyatı böyüyərkən, buna təcili ehtiyac yox idi. Mövcud iqtisadi böhranın bir çox şirkətin rəhbərliyini daxili auditə münasibətlərini dəyişdirmə ehtiyacına inandırıldığına və ya hələ də inandıracağına ümid edilir.

Bu problemlərə, xüsusən daxili auditorların müstəqilliyinin pozulmasına məhəl qoymamaq, düzgün olmayan audit nəticələrinə və nəticədə şirkətin maliyyə vəziyyətinin və fəaliyyətinin səmərəliliyinin pisləşməsinə səbəb olur.

Buna görə də, bu problemləri aradan qaldırmaq üçün düzgün hazırlanmış metodologiyaya sahib olmaq çox vacibdir. Kommərsiya müəssisələrində daxili audit ilə bağlı problemləri həll etmək üçün aşağıdakılar lazımdır:

- effektiv daxili nəzarəti təmin etmək üçün məsuliyyət sahələrini bölmək;
- daxili audit yaradarkən əsas müştərilərlə dərhal razılaşmaq və təşkilatdakı nəzarət funksiyası barədə ortaq bir anlayışa gəlmək lazımdır.

Kommərsiya müəssisələrində daxili nəzarət sisteminin qurulması daxili auditin vəzifəsi deyil, rəhbərliyin birbaşa və dərhal vəzifəsidir. Daxili audit prosedurların hazırlanması mərhələsində məsləhət xidmətləri göstərə bilər və beləliklə şirkət üçün böyük fayda verə bilər, lakin daxili nəzarət sisteminin yaradılması və saxlanması üçün məsuliyyət daşımır:

- daxili auditin qiymətləndirilməsi daxili audit xidmətinin saxlanması üçün xərc kimi deyil, faydalılığı baxımından həyata keçirilməlidir. Daxili audit xidmətinin işinin qiymətləndirilməsi daxili auditorlarla sıx əlaqədə olan və işlərinin nəticələrini görə təşkilatın meneceri tərəfindən verilə bilər;

- bu mövzuda təlim proqramları və seminarlar yaratmaqla və audit və nəzarət sahəsindəki mütəxəssislər arasında təcrübə mübadiləsi yolu ilə daxili audit sahəsində mütəxəssislərin təhsili və peşəkar inkişafının aparılması lazımdır. Daxili audit xidmətinin məqsədlərinə əsaslanaraq, əməkdaşlarının yalnız risklər, audit və daxili nəzarət sahələrində peşəkar olmaları nəzərdə tutulur. Daxili auditorlar təşkilatın əsas sahələrini bilməli və müxtəlif iş proseslərinə xas olan riskləri yaxşı bilməli: satınalma, satış, maddi-texniki təchizat, maliyyə və s.

Qeyd olunan çatışmazlıqlar arasında nəticəsiz bir yoxlama və ya qüsurların aradan qaldırılmasına dair bir monitorinq yer alır. İdarəetmə problemlərini müəyyənləşdirmək və nəzarətin fəaliyyətini davam etdirməsini təmin etmək üçün daxili audit və monitorinq aparılmalıdır. Bankların praktikasında bir çox hallarda qeyd edilmişdir: audit prosedurlarının qeyri-kafiliyi daxili nəzarətin çatışmazlıqlarını müəyyənləşdirməyə imkan vermir və ya auditorların problemləri müəyyənləşdirməsinə baxmayaraq, bank rəhbərliyi tərəfindən çatışmazlıqların düzəldilməsini təmin edən prosedurların olmaması onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Bu, bütün daxili nəzarət alt sistemlərinin fəaliyyətinə dair lazımı məlumatları təqdim etmək üçün hazırlanmış bir mexanizm kimi müəssisələrdə effektiv və daimi daxili audit xidmətinin yaradılmasının vacibliyini vurğulayır.

Beləliklə, bu gün daxili auditin geniş imkanlarını nümayiş etdirməsi və təşkilat sahibləri və rəhbərliyi üçün zəruriliyini sübut etməsi üçün əlverişli şərtlər mövcuddur. Öz növbəsində, təşkilat sahibləri və rəhbərliyi iş səmərəliliyinin artırılması üçün güclü bir vasitəyə sahib ola bilərlər.

Bütün şirkətlər Daxili Auditdən yararlana bilsələr də, yalnız müəyyən şirkətlərdən daxili audit funksiyası tələb olunur. Bir şirkətin daxili yoxlamaya nə vaxt başlayacağını müəyyənləşdirməyə bir neçə amil daxil olur. Maliyyə qurumları kimi yüksək səviyyədə tənzimlənən sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərdən, şirkətin aktivlərinin həcmindən asılı olmayaraq Daxili Audit şöbəsinə sahib olmaq tələb olunur. New York Fond Birjası, siyahıdakı şirkətlərin Daxili Audit

funksiyasına sahib olmasını tələb edir, lakin digər birjalarda (məsələn, NASDAQ) açıq olan şirkətlər bu tələbə tabe deyillər.

Tipik olaraq, texnologiya və ya istehlak malları kimi daha az tənzimlənən sektorlardakı kiçik dövlət şirkətləri, gəlirləri 100 milyon dollara çatdıqda Daxili Audit şöbəsini nəzərdən keçirməyə başlayırlar. Tələb olunmadığı üçün, özəl şirkətlər ümumiyyətlə gəlirləri çoxalmayana qədər (500 milyon dollardan çox) Daxili Audit fəaliyyətinə başlamırlar. Daxili Auditin təşəbbüsü rəhbərlikdən və ya idarə heyətindən gələ bilər və ənənəvi olaraq bir şirkətin risk profilinə və davamlı inkişaf ehtiyacına bağlıdır.

Uğura aparan yol xəritəsi:

Bir şirkətin ölçüsündən və sənayesindən asılı olmayaraq, Daxili Auditin başlanmasına mane olan amillər adətən bu cür fəaliyyətin həyata keçirilməsinə, lazımi bacarıqlara malik düzgün komandanın tapılmasına, şirkət daxilində düzgün tonun qoyulmasına və rəhbərliyin gözləntilərinə cavab verilməsinə aiddir. Məqsədləri əslində idarəetmə qrupunu qiymətləndirmək olan yeni bir şöbə yaratmaq həssas və düşünülmüş bir müddət tələb edir. Daxili Audit şöbəsinin yaradılması üçün altı addım var.

Birinci addım: Gözləmələr barədə məlumat verin və konsensus yaradın. Rəhbərlik yaratmaq və rəhbərliyin Daxili Audit funksiyası barədə aydın təsəvvürə sahib olması üçün müsahibə rəhbərliyi və təftiş komitəsinin sədri. İştirak edən bütün tərəflərin gözləntilərini dəqiqləşdirin və gözləntilərinin Daxili Audit tərəfindən məqbul şəkildə qarşılana biləcəyi barədə onlara məsləhət verin. Uğurun açarı birbaşa idarəetmə dəstəyi və real və qısa və uzunmüddətli hədəflərdir. Məqsədlər adətən audit tapşırıqlarının sayını və ölçüsünü, tamamlanacaq yoxlama növlərini, departament təhsili və rəhbərlikdən müsbət audit rəylərinin alınmasını əhatə edir. Məqsədlər sənədləşdirilməli və təftiş komissiyası tərəfindən təsdiqlənməlidir.

İkinci addım: Şirkət sənayesinə və ölçüsünə əsasən müqayisə aparın. Güclü bir qaynaq, IIA'nın GAIN anketidir. Daxili Audit şöbəsinin ölçüsü, audit həcmi və bacarıq dəsti ilə bağlı ətraflı məlumat verir.

Üçüncü addım: Daxili Audit nizamnaməsi yaradın. Nizamnamə şöbənin səlahiyyətlərini, rəhbərlikdən müstəqilliyini, hesabat quruluşunu və şirkət qeydlərinə və məlumatlarına giriş imkanlarını müəyyənləşdirir. Bölmənin görmə qabiliyyətini müəyyənləşdirmək üçün bir bina daşındır. Rəhbərliklə hazırlanmalı və təftiş komissiyası tərəfindən təsdiqlənməlidir.

Dördüncü addım: Daxili Audit icra metodologiyası yaradın. Audit metodologiyası layihə mərhələlərini, təqdim olunan məqamları, rabitə protokollarını, hesabat formatlarını, iş sənədlərinin hazırlanmasını və təqib prosedurlarını əhatə etməlidir. Metodologiya rəhbərlik, proses sahibləri və Daxili Audit qrupu ilə effektiv ünsiyyəti təşviq edir; Daxili Audit istifadəçilərinə keyfiyyət standartlarına cavab verildiyi barədə məlumat təmin edir.

Addım Beş: Hərtərəfli risk qiymətləndirməsini həyata keçirin. Bir şirkətin risk faktorlarını qiymətləndirmək və prioritetləşdirmək üçün standart bir metodologiyadan istifadə edərək bir risk qiymətləndirməsi vacibdir. İllik audit planı, risk qiymətləndirməsinin nəticələrinə əsasən hazırlanacaqdır. Daxili Audit qrupunun nəyə nail ola biləcəyi müəyyən edilmiş risklərdən, Daxili Auditin mənbələrindən və işçilərin sayından asılı olacaqdır. Plan şirkətin kritik sahələrinə yönəldilməlidir.

Altıncı addım: Tələb olunan təcrübəni qiymətləndirin. Daxili Audit işinin əhatə dairəsi maliyyə hesabatları və uyğunluqdan tutmuş informasiya texnologiyaları məsələlərinə qədər müxtəlif mövzuları əhatə etdiyindən şöbənin bacarıq dəsti də müxtəlif olmalıdır. Kiçik bir Daxili Audit şöbəsində (beş və ya daha az auditorndan ibarətdir) bütün iş sahəsini daxili idarə etmək çətin ola bilər. Hərtərəfli təlim və inkişaf planlarının yaradılması şöbənin müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün effektiv audit icrasını təşviq edir.

- İşin başa düşülməsi və təhlili

Daxili Audit Departamenti (IAD) Qrupun işini hərtərəfli başa düşmək və işini həyata keçirmək üçün bütün korporativ əməliyyatlara, qeydlərə, sistemlərə, əmlaka və işçilərə məhdudiyyətsiz giriş imkanı verir.

Daxili audit funksiyasının müstəqilliyini qorumaq üçün IAD Qrup rəhbəri birbaşa Audit Komitəsinə audit məsələləri üzrə və inzibati məsələlər üzrə İcra başçısına hesabat verir və birbaşa Sədr və digər İdarə Heyəti üzvləri ilə əlaqə qurmaq səlahiyyətinə malikdir.

➤ Risk sahələrinin müəyyənləşdirilməsi

Qrupun bütün fəaliyyətlərini sisteməlik şəkildə əhatə etməsini təmin etmək üçün 3 illik audit planı hazırlanmışdır. Plan, təşkilatı dəyişiklikləri və il ərzində tətbiq olunan yeni xidmətləri və əməliyyatları əks etdirmək üçün müntəzəm olaraq nəzərdən keçirilir və düzəldilir.

Risk əsaslı bir yanaşma istifadə edərək, IAD, hər il Audit Komitəsi tərəfindən təsdiqlənmiş 3 illik plana əsasən daxili audit proqramlarını planlaşdırır.

Fərqli maliyyə, İT, iş və funksional əməliyyat və fəaliyyətlərin müstəqil təhlilləri daha yüksək riskli sahələrə yönəldilmiş mənbələrlə aparılır. Müvəqqəti icmalar, Audit Komitəsi və rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilmiş narahatlıq doğuran sahələr üzrə də aparılır.

➤ Prosesin təhlili və nəzarətin qiymətləndirilməsi

Audit prosedurlarına sənədlərin araşdırılması, trend məlumatlarının təhlili və aktivlərin yoxlanılması daxildir.

Kompüter dəstəqli audit metodları, bu məlumatların bütövlüyünü və təhlükəsizliyini, habelə İT nəzarətinin effektivliyini yoxlamaq üçün kritik tətbiqetmələr tərəfindən işlənmiş ticarət məlumatları üzərində sorğu testlərinin aparılması da daxil olmaqla audit məqsədləri üçün istifadə olunur.

➤ Nəticələr barədə məlumat vermək və təqib tədbirlərini izləmək

Daxili audit hesabatları müvafiq şöbə / şöbə müdirlərinə müəyyən edilmiş nəzarət çatışmazlıqları barədə məlumat verərək düzəltmə tövsiyələri ilə birlikdə verilir.

Daxili nəzarətin zəif tərəfləri vaxtında rəhbərliyə və Təftiş Komitəsinə, lazım gələrsə İdarə Heyətinə və İdarə Heyətinə çatdırılır. IAD fəaliyyətləri rübdə bir dəfə Audit Komitəsinə hesabat verilir.

İdarəetmənin nəzarətdəki çatışmazlıqları düzəltməsinin gedişatına müntəzəm baxış IAD tərəfindən aparılır və nəticələr daxili nəzarət sisteminin adekvatlığını təmin etmək üçün Audit Komitəsinə bildirilir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bu araşdırmada kommersiya müəssisələrində daxili auditin həyata keçirilməsi prosesində prudensial siyasət sahəsinin mövzusu, komponentləri, onun beynəlxalq dərəcədə tətbiqi və tərəqqisinin mühümlüyünü göstərməyə çalışdıq.

Bankların yoxlanılması və düzəliş edilməsinin xüsusiyyətləri tənzimləməni həyata keçirən müvafiq qurumların və ya qurumların xüsusiyyətlərindən asılıdır. Basel standartlarına uyğun olaraq yoxlama və tənzimləmə aparən orqanlar hədəflərini, sərbəstliyini, aydınlığını, işlərini hesabat verməklə vəzifələrini layiqincə yerinə yetirmələrini, sanksiyaların gücü daxil olmaqla kifayət qədər gəliri, səlahiyyətlərdə qarışıqlıq olmaması, problem, tənzimləmə təyin etməyiblər məqbul bir xərclə həyata keçirilməli, eyni zamanda audit və tənzimləmə sisteminin təsirli olması üçün bank sektorunun quruluşunu əks etdirməlidir. Tənzimləmə və yoxlama məqsədi ilə vahid bir sistem qurmağın bir çox üstünlükləri var.

Tədqiqat iqtisadi qeyri-sabitlik, maliyyə böhranı və maliyyə sabitliyini ehtimalını minimuma endirmək üçün makroprudensial siyasətin vacibliyini və ehtiyat alətlərinin artırılması və maliyyə sabitliyinin yaxşılaşdırılmasında Mərkəzi Bankla tənzimləyici orqan arasında sıx əməkdaşlığın vacibliyini vurğuladı. Bu siyasət sahəsi qapalı dövrlərə qarşı olmalıdır və iqtisadi dalğalanmalar zamanı iqtisadiyyatın müəyyən bir sektorunun həddlərini aşan təhlükəni ortadan qaldırmaq üçün çalışmalıdır.

Bankın maliyyə nəzarətinin idarəedilməsinə qarşılaşdığımız problemlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- Zəif nəzarət sistemləri və risklərin idarəedilməsi. Bu sistemlərin işi çox vaxt bankların məruz qaldığı risklər və real bazar şərtləri ilə uyğun gəlmir;

-Kapitallaşdırma idarəçiliyi üçün strategiya, metod və texnologiyaların inkişafı kifayət qədər yüksək deyil;

-Bir çox kredit təşkilatında məlumat idarəetmə sistemlərinin aşağı səmərəliliyi;

-İxtisaslaşmış şöbələrin analitik fəaliyyətinin nəticələri; Daxili və xarici vəziyyəti adekvat qiymətləndirməyə və mövcud və potensial problemləri həll etməyə qadir olan bank fəaliyyətinin bütün sahələrini xarakterizə edən göstəricilərin hərtərəfli təhlilini təmin edən bank fəaliyyətinin monitorinqi sisteminin inkişafının natamamlığı.

Audit bazar iqtisadiyyatının zəruri elementi kimi çıxış edir, çünki istifadəçilərin qəra qəbulu üçün istifadə etdikləri muhasibat uçotunda müəyyən səhvlərə yol verilə bilər və onun etibarlılıq dərəcəsini istifadəçilərin əksəriyyəti tərəfindən müstəqil müəyyənləşdirilməsi qeyri mümkündür.

Auditor peşə vəzifəsini icra edərkən ümumən qəbul edilən mənəvi norma və qaydalara riayət etməli, muhasibat (maliyyə) hesabatının bütün istifadəçilərinin ictimai maraqlarını rəhbər tutmalı, qanuni və haqlı əsaslarla baş vermiş müştərinin marağını müdafiə etməlidir.

Auditor təşkilatı auditor yoxlamasının gedişində müəssisənin muhasibat uçotu sisteminin təşkilinin mövcud normativ sənədlərə uyğunluğunu mütləq müəyyənləşdirməli və aşkara çıxarılan səhvləri işçi sənədlərində əks etdirməlidir.

Müəssisənin muhasibat uçotu və uçot siyasətinin təşkilinin auditor yoxlamasının nəticələri üzrə auditor rəyinin bölməsi kimi auditor şəhadətnamə tərtib etməlidir. Kommersiya xərclərinin düzgünlüyünün auditor yoxlanılması zamanı istehsal xərclərinin kalkulyasiya maddələri üzrə uçotunun düzgünlüyü; material xərclərinin uçotunun və bölüşdürülməsinin, sosial sığorta orqanlarına ayırmaların, əmək haqqı xərclərinin, istehsalın hazırlanması və sınaqması məsrəflərinin, istehsala xidmət və idarəetmə üzrə məsrəflərin düzgünlüyü müəyyənləşdirilməlidir. 6. Hesablaşmalar və kredit əməliyyatlarının auditor yoxlamasının nəticələri auditor şəhadətnaməsinin tərkibinə daxil edilməli və orada yoxlamaların nəticələri şərh olunmalıdır.

Beləliklə, bank sektorundakı yuxarıdakı problemlərin əksəriyyəti banklarda effektiv maliyyə və risk idarəçiliyi ilə əlaqələndirilir. Bu, ölkə banklarının maliyyə sabitliyinin azalmasına və kredit və bank təşkilatlarının idarəedilməsindəki ciddi

çatışmazlıqlara səbəb oldu. Banklarda maliyyə və risk menecmentinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi zərurəti ilk növbədə ölkə banklarının beynəlxalq bank standartlarına keçməsi və daha səmərəli və mürəkkəb nəzarət prinsiplərinə keçməsinə zəruri edir. Bank nəzarətinin bu cür nəzarət prinsiplərinə keçməsi bankın inkişafını əks etdirən dörd əsas parametr qrupunu əhatə etməlidir:

- Bankın iş perspektivlərinin qiymətləndirilməsi;
- Bankın maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi;
- Risk idarəetməsi, daxili nəzarət və idarəetmə prosedurlarının qiymətləndirilməsi;
- Bankda korporativ idarəetmə və idarəetmə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Əliyev Ş. H, Hacıyev F. Ş. (2015), Audit. Bakı, “Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti”, -310 səh
2. Hacıyev . R. İ (2015) Təftiş və nəzarət, Bakı, “Elm və təhsil”, -213 səh
3. Keyfiyyətə nəzarət, daxili audit, təhlil və qiymətləndirmə, əlaqəli xidmətlər üzrə Beynəlxalq Standartların Toplusu I cild. Bakı, Elm : 2018, . 512 səh
4. Keyfiyyətə nəzarət, daxili audit, təhlil və qiymətləndirmə, əlaqəli xidmətlər üzrə Beynəlxalq Standartların Toplusu II cild. Bakı, Elm: 2019, 475 səh
5. Quliyev F. M, Əzizov R. N, İbrahimov Z. H. (2016), Beynəlxalq bank auditi. Bank, “Elm”-328 səh
6. Namazova C. B. (2015), Praktiki Audit. Bakı, “Azərnəşr”, -286 səh
7. Novruzov V. T. , Yaqubov. Ş. H, Qənizadə R. T. , (2016), Daxili audit fəaliyyətinin təməl prinsipləri. Bakı, “Beynəlxalq Auditorlar İnstitutu”, 44 səh

Rus dilində

1. Бариленко В. И (2019), Анализ финансовой отчетности /, –М. : КНОРУС, –309 с.
2. Васильчук, О. И, Основы управления предприятиями сферы услуг. Сибирская финансовая школа. -2019. -№ 3, с. 87-103
3. Кириченко, М. Системы внутреннего контроля. Организационные аспекты построения. // Финансовая . -2021. -№ 1, с. 142-168
4. Кошанов, О. Ю. Оценка системы внутреннего контроля по международным стандартам аудита // МСФО и МСА в кредитной организации. –2020 –№ 4, с. 187-201
5. Мельник М. В (2018), Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятия : учебное пособие / М. : ФОРУМ: ИНФРА М, –292 с

6. Нечитайло, А. И. Понятие, сущность и принципы разработки концепций бухгалтерского учета и отчетности, // Аудит и финансовый анализ. –2019. –№ 6. - с. 38-53
7. Одегова, Н. А. Оценка эффективности системы внутреннего контроля операций с долговыми финансовыми вложениями. / Н. А. Одегова. // Аудитор. –2019. –№ 3, с. 187-201.
8. Панкратова, Л. А. Внутренний аудит в современной системе управления организацъей. // Аудитор. –2020. –№ 10, с. 165-198
9. Петрова, В. И (2020), Управленческий учет и анализ / ИНФРА-М, . – 500 с.
10. Рыбалко О. А. Стратегическое планирование и бюджетирование как базовые элементы современной системы управления // Международный бухгалтерский учет, –2020. –№ 19, с. 39-52
11. Савельев, И. Как проверить бюджет на устойчивость к рыночным потрясениям // Финансовый директор. –2020. –№ 10, с. 36-52
12. Ситнов, А. А. (2020), Аудит информационных систем: монография для магистров / –М. :ЮНИТИ-ДАНА, –239 с.
13. Соловьева, О. В. (2017), Международные стандарты финансовой отчетности. Концептуальные основы подготовки и представления финансовой отчетности. / -М. : Эксмо, –285 с
14. Сотникова Л. В. (2019), Бухгалтерская отчетность организации. / М. : Издательский дом БИНФА, . -704 с.
15. Твердохлебов, В. В. Бюджетирование позволяет грамотно спланировать и определить эффективность деятельности компании// Российский налоговый курьер. –2019. –№ 13, с. 154-173
16. Шевченко, Е. С Сравнительный анализ стандартов управления рисками, Управление в кредитной организации. –2016. –№ 2. с. 101-154
17. Шуремов, Е. Л. (2019), Информационные системы управления предприятиями, –М. : Бухгалтерский учет, –112 с.

İngilis dilində

1. Segoviano M and Goodhart, C (2019), Basel and Procyclicity: A Comparison of the Standard and IRB Approaches to an Improved Credit Risk Methodel, LSE, London, unpublished.
2. Sodre, M. C and Gottschalk, R (2018), Implementation of Basel II Rules in Amercian: What are the Implications of Development Finance, November, Brighton, unpublished. Forthcoming as IDS Working Paper.
3. Griffith-Jones, S (2018), How to Prevent the New Basel Capital Accord Harming Developing Countries, paper presented at the IMF-World Bank Annual Meetings at Dubai, September.
4. Griffith-Jones, S. , Spratt and Segoviano, M (2018), CAD III and Developing Countries: The Potential Impact of Diversfication Effect of International Lending Patterns or Procyclicality, IDS, unpublished.
5. Sen, S. (2019), Basel norms on capital adequacy, the banking sector and impact on credit for SMEs and the poor in India, July, New Delhi, unpublished. Forthcoming as IDS Working Paper.
6. Washington S and Ghosh. S (2019), Bank Restructuring, Basel Norms and Credit to the Poor and SMEs' Economic and Political Weekly, April.

İnternet resursları

1. <http://www.e-qanun.az/framework/10902>
2. <http://www.e-qanun.az/framework/5510>
3. <http://www.e-qanun.az/framework/7578>
4. <https://www.accessbank.az/e>
5. https://www.accessbank.az/upload/iblock/b11/AccessBank_FS_31.12.2020_AZE_.pdf
6. www.cbar.gov.az, Azərbaycan Respublikasının Mərkəi Bankı
7. www.maliyye.gov.az, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Naziriyi
8. www.sai.gov.az, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Maliyyə nəzarətinin elementləri.	14
Şəkil 2: Maliyyə nəzarəti mexanizmi.	16
Şəkil 3: Maliyyə nəzarətinin subyektlərdən asılı olaraq təsnifatı.	17
Şəkil 4: Maliyyə nəzarəti subyektləri.	18
Şəkil 5: Maliyyə nəzarətinin təsnifatı.	22
Şəkil 6: Maliyyə nəzarətinin formaları.	27
Şəkil 7: Daxili nəzarət.	31

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: “Accessbank” maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat 3. 1. 12. 2020.	46
Cədvəl 2: “Accessbank” 2020-ci il üzrə Mənfəət və zərər haqqında hesabat 3. 1. 12. 2020.	47
Cədvəl 3: AccessBankın kreditlər üzrə stress-test Faktiki rəqəmlər 30. 12. 2020 (min . AZN).	50
Cədvəl 4: AccessBank: 30 Dekabr 2020 (min . AZN).	51
Cədvəl 5: AccessBank: risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərdən asılı olan kapitalin adekvatlıq standartlarının (əmsallarının) hesablanması.	52
Cədvəl 6: AccessBank:30 Dekabr 2020 (min. AZN) Kredit Risklərinin analizi.	53
Cədvəl 7: AccessBankın 30 Dekabr 2020 (min . AZN).	54